Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги Гулистон Давлат университети

Тарих йўналиши 3 -курс 64-14 гуруҳ талабаси Отабоев Элдорнинг «Ўзбекистон тарихи» фанидан ёзган

КУРС ИШИ

Мавзу: “Шайбонийлар даврида Мовароуннаҳрда маданий ҳаёт ”

ГУЛИСТОН 2016

КИРИШ

Маълумки, “Таълим тўғрисида”ги қонунда ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принсипларида таълим ва тарбиянинг инсонпарвар демократик характерда еканлиги муҳим тамойил сифатида кўрсатиб ўтилган. Шуни назарда тутган ҳолда битирув малакавий ишимизнинг мавзуси ҳам ўта долзарб мавзулардан бири ҳисобланади.

Биринчидан Ўзбекистон тарихи дарсларида шахсни ҳар томонлама шакллантириш, унинг қобилияти ва имкониятларини тўлиқ намоён этиш ва ривожлантириш учун қулай шарт-шароит яратиш учун таълим жараёнини тўғри ташкил этиш, ўқувчиларнинг онгига тўғри йўл топа билиш муҳим аҳамиятга эга. Ватан тарихининг илмий таҳлил ва изчил ёндашувни талаб қиладиган йўналишларидан бири XVI-XVII асрларда ҳукм сурган шайбонийлар давлати тарихидир.

Иккинчидан XV-XVII асрнинг бошларида Мовароуннаҳрдаги иқтисодий тушкунлик ва сиёсий порокандаликни вужудга келтирган сабаблар, шу давр тарихий жараёнларининг салбий оқибатлари тегишли сабоқ бўлиб, мазкур воқеаларни чуқур англаб, ҳаққоний талқин қилиш муҳимдир. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон тарихини янги консептуал - методологик асосларда тадқиқ етиш, турли илмий муаммоларни асл манбаларга таянган ҳолда таҳлил етиш муҳим масалага айланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов ташаббуси билан тарихий - маданий меросни ўрганиш ва тарғиб етиш, таълим тизимида янги педагогик технологияларни жорий етиш, ўқувчиларни комил инсон даражасида тарбиялашга катта еътибор берилиб, бу соҳада улкан ишлар амалга оширилмоқда.

Учинчидан Ўзбекистон тарихининг муҳим бурилиш нуқтаси ҳособланмиш шайбонийлар даврини илмий манбалар асосида таҳлил етиш фанимиз олдида турган долзарб вазифалардан биридир. Ўқувчиларга ўзбекистон тарихи фанини ўқитишда шайбонийлар даври тарихининг педагогик асосларини аниқлаш ҳозирга қадар яхлит илмий тадқиқот сифатида ўрганилган емас. Бу еса

мавзунинг долзарблигини янада оширади.Тарихимизда Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Хоразмшохлар, Темурийлар, Шайбонийлар, Аштархонийлар ва Манғитлар каби сулолалар ҳукмронлик қилганини биламиз.

Шу нуқтаи назардан олганда Шайбонийлар даврининг долзарблиги шундан иборатки, биз бу даврни янада муҳимроқ о„рганмог„имиз, о„ша даврда ҳукмронлик қилган хукмдорлар қилган ишларини чуқурроқ таҳлил қилмог„имиз, очилмаган, сиру-синоатларни очиб бермог„имиз даркор. Бизга маълумки, бир қатор тарихчиларимиз Шайбонийлар даврига оид бир қанча асарлар ёзишган. Жумладан, Б. Ахмедовнинг “Тарихдан сабоқлар”, “Тўрт улус тарихи”, З.М. Бобурнинг “Бобурнома”, Абдулғозихоннинг “Шажараи турк”, М. Солиҳнинг “Шайбонийнома”, Х.Т. Бухорийнинг “Абдулланома” асарлари мавзунинг ёритилишида мухим асарлар ҳисобланади.

1 . ШАЙБОНИЙЛАР ДАВРИДА МОВОРАУННАҲРДА ИЖТОМОИЙ ИҚТИСОДИЙ ВА СИЙОСИЙ АҲВОЛ

1.1. XV асрнинг иккинчи ярмида Дашти Қипчоқ ва Моворауннахрдаги сиёсий аҳвол

Балхаш ко„ли ва Сирдарёнинг қуйи оқимларидан то Днепр дарёсининг қуйи оқимларигача бо„лган улкан ҳудуд ХИ асрдан бошлаб Дашти Қипчоқ деб атала бошланган. ХИВ аср бошлариданоқ бу йерда мавжуд бо„лган Жо„чи улуси икки мустақил давлатга Ко„к 0„рда ва Оқ 0„рдага бо„линиб кетди. ХИВ аср 60 йилларидан бошлаб Олтин 0„рда тахти учун Ичан, Шайбон ва То„қай Темур авлодлари о„ртасида кураш кучайиб кетди. 1360-1380 йиллар давомида Олтин 0„рда тахтига 25 хон келиб кетди.

XIV асрнинг 70 йилларида Олтин 0„рда ички курашлар янада кескинлашиб кетди. Бу курашда Шайбонийлардан Тулунбекахоним, Илбон, Алпхо„жа, Арабшоҳ, Каонбеклар катта о„рин тутдилар. Олтин 0„рда тахти учун курашлар кучайиб, тушкунликка юз тутган бир вақтда Оқ 0„рда давлати кучайиб борди. Бу ҳолатни биз Урусхон ва То„хтамишлар хукумронлик қилган даврда кузатишимиз мумкин. 1380 йилда Оқ 0„рданинг бирлаштирилиши

To„хтамишнинг Амир Темур томонидан қо„ллаб қувватланганлиги таъсирида амалгаоширилган еди. Олтин 0„рда Амир Темур томонидан To„хтамишга қарши курашлар давомида анча зайифлаштирилган бо„лсада, Шодибек ҳукмронлик қилган даврда 1401-1407 яна кучая бошлади. Шу йилларда Олтин 0„рда Булг„ор, Хожитархон, Қрим устидан яна о„з ҳукмронлигини о„рнатди. 1406 йил Едигей томонидан Хоразм босиб олинди. Бунга Темурийлар о„ртасида кучайиб кетган тахт учун курашлар сабаб бо„лган еди.[1]

XV асрнинг 1чи чорагида Олтин 0„рдада о„заро сиёсий курашлар яна кучайиб кетди. 1400-1417 йиллар давомида Олтин 0„рда тахтига о„тирган 8 та хон бирин -кетин тахтдан туширилди. (Шодибек, По„латхон, Темирхон, Жалолиддин Султон ва бошқалар).

XIV асрнинг 80 йилларидан бошлаб «о„збек улуси» ёки «о„збеклар вилояти» деб

[1] **Аҳмедов Б. "Тарихдан сабоқлар". Т., 1994 йил. б - 57.**

ном олган. Оқ 0„рдада ҳам тахт учун курашлар кучайиб кетди. Бир неча 10 йиллар давомида тахт учун То„хтамиш, Қуйирчоқ о„г„лон, Баракхон, Улугмуҳаммад кабилар кураш олиб бордилар. 1424-1425 йиллардан бошлаб еса бу курашларда Муҳаммадхон, Кичик Муҳаммад, Тўхтамишнинг о„гиллари Давлатберди ва Кепакхонлар асосий о„рин тутадилар. Дашти Қипчоқ узоқ вақт давом етган ана шу курашларда бошқа қабилалар билан бир қаторда Шайбон авлодлари ҳам фаол иштирок етдилар ва маълум бир мавқега ега бо„либ бордилар.

0„заро курашлардан ко„п қийналган ҳалқ учун тинчлик ниҳоятда зарур еди. 1427 йилда Алаша баҳодир ёрдамида хон етиб ко„тарилган Абулхайрхон катта ҳарбий куч то„плади ва 1428 йилда о„з улусига қайтиб, қиёт, манг„ит, қо„нг„ирот, до„рмон, қушчи, о„тарчи, найман, тубойи, тоймас, жот, корлик, ушун, курловут, ечки, тангут, ва бошқа қабилалар томонидан ҳам хон етиб ко„тарилди. Бунда Абулхайрхонни 200 дан ортиқ уруг„ ва қабила бошлиқлари қо„ллаб қувватладилар. 1428 -29 йилларда ко„чманчи о„збеклар Жануби-Г„арбий Сибирдаги Тура шаҳрини қо„лга киритдилар ва бу шаҳар 1446 йилгача

Абулхайрхон давлатининг пойтахти бо„либ қолди. Абулхайрхоннинг бу муваффақияти тезда бутун Дашти Қипчоққа ёйилди ва ко„пгина о„глонлар ва султонлар Абулхайрхон ҳизматига о„та бошладилар. 14281431 йиллар давомида олиб борилган курашлар натижасида Абулхайрхон илгариги Шайбон улуси йерларини қайтадан бирлаштиришга еришди ва о„з давлатини Олтин 0„рда (Ко„к 0„рда) дан мустақил деб еълон қилди. 1431-1432 йилларда Абулхайрхон Хоразм устига юриш қилди ва унинг шимолий қисмини темурийлардан тортиб олди. Бироқ, бу йерда вабо тарқалгач, Хоразмни ташлаб кетди. Бироқ, манбаларда Абулхайрхоннинг Хоразмни ташлаб кетишига сабаб Шоҳрух томонидан қо„шин юборилиши ва Хожитархон хони Орол денгизи атрофида қочиб юрган Кичик Муҳаммаднинг о„г„ли Махмуд ва унинг укаси Ахмадхон Абулхайрхонга қарши кураш бошлаб ҳавф деб ко„рсатилади. (Абдураззоқ Самарқандий).

XV аср 40 -йилларда Абулхайрхон Сиг„ноқ, Оққо„рг„он, Арқуқ, Со„зоқ ва 0„зганд шаҳарларини егаллади. 1448 йилда Самарқандни талади.

Бироқ Абулхайрхон қанчалик ҳаракат қилмасин, давлатда" ягона, мутлоқ ҳукмдор бо„либ қололмади. Бунга айниқса, Урусхон набиралари қаттиқ қаршилик ко„рсатдилар. Абулхайрхон вафотидан со„нг (1469) еса, давлатда яна о„заро курашлар авж олди ва ко„чманчи о„збеклар давлати о„заро курашлар натижасида йемирилди. Бу давлатнинг қайта бирлаштирилиши Абулхайрхоннинг набираси Муҳаммад Шайбонийхон (1451 - 1510) номи билан бог„лиқ.[1]

Муҳаммад Шайбонийхон Абулхайрхоннинг о„г„ли Будоқ султоннинг о„г„ли еди, Отасидан йетим қолгач, Муҳаммад Шайбонийхон укаси Махмуд Султон билан бирга Абулхайрхон тарбиясида бо„лади. Кейинчалик темурий амирлардан бири, Туркистон ҳокими Муҳаммад Мазид тархон ҳомийлигида бир қанча вақт Туркистонда яшади. Туркистон урушлар гирдобида қолган бир вақтда Шайбонийхон укаси билан Султон Ахмад Мирзо панохида Бухорода яшади ва илм олди. ХВ аср 90 -иилларида Муҳаммад Шайбонийхон Дашти Қипчоққа борди ва сиёсий курашларга қо„шилиб кетди. У бир неча йил давомида кураш олиб борди ва Тошкентдаги ҳукмдорлар ёрдамида Дашти

Қипчоқда мустаҳкам о„рнашиб олди. Кейинчалик, Сайрам ва Яссини қо„лга киритилгач, бутун Туркистонда ҳокимиятни қо„лга киритди. 1498 йилда Султон Ахмад Мирзо вафотидан со„нг Самарқандга юриш қилди, уни қо„лга кирита олмагач, Қаршига юриш қилди ва Шаҳрисабз билан бирга талон -тарож етди. 1499 йилда Самарқандда қилган юриши яна муваффақияцизликка учрагач, Бухорога юриш қилди ва уч кунлик қамалдан со„нг уни қо„лга киритди. 1500 йилда Муҳаммад Шайбонийхон яна Самарқандга юриш қилди ва уни босиб олиб, то„рт ой давомида талон қилди. Бу Самарқандликларнинг Шайбонийхонга қарши қо„зг„олони сабаб бо„лди ва улар 19 ёшли темурий шаҳзода - Захриддин Муҳаммад Бобурни хон қилиб ко„тардилар. Бобур Қарши ва Гузорни ҳам қо„лга киритди. Бироқ узоқ вақт таланган ҳалқнинг аҳволи жуда ҳам ночор еди. Ог„ир аҳволда қолган Бобур қо„шинлари Зарафшон бо„йида Шайбонийхондан маг„лубиятга учради ва қамалда қолгандан со„нг яширинча Тошкентга чекинишга мажбур бо„лди. Самарқандда, Бухоро ва Тошкентда о„з ҳукмронлигини қо„лга киритгач, Шайбонийхюн Хуросон юришига тайёргарлик ко„ра бошлади. Темурийлар гарчи шаҳзода Хусравшоҳ бошчилигида

[1] **Муҳаммад Солиҳ "Шайбонийнома". Т., 1988 йил. б - 115.**

Шайбонийхонга қарши бирлашган бо„лсаларда, бу ҳеч қандай натижага олиб келмади. 1505 йил Урганч ҳам босиб олинди ва Хоразм Шайбонийхонга тобе бо„лди. 1506 йил Хусайн Бойқаро вафотидан со„нг бошланган тахт учун курашлардан фойдаланган Шайбонийхон темурийлардан Ҳиротни тортиб олди. Ҳирот босиб олинган 1507 йил бирин кетин Астробод ва Журжон ҳам босиб олинди ва Каспийдан Хитойгача, Сирдарё етагидан Афг„онистоннинг марказий ҳудудларигача бо„лган йерлар Муҳаммад Шоҳбахт Шайбонийхон ҳукмронлиги остига о„тди. Шайбонийхон ҳукмронлиги о„рнатилиши билан Мовароуннаҳрда узоқ вақт давом етган темурийлар о„ртасидаги о„заро тахт талашишларга чек қо„йилди ва тинчлик о„рнатилди. Шайбонийхон сиёсий жиҳатдан марказлашган давлат туза олишга ериши билан о„зининг илм -фан ва адабиётга мойиллиги, бу соҳа вакиллгарини ҳурмат қилиши ва ҳомийлик қилиши билан катта ҳурматга сазовор бо„лди.

Шайбонийхон қо„лга киритилган ҳудудларни бошқариш учун о„з яқинларига бо„либ берди. Бу ҳол марказий ҳокимиятнинг заифлашувига олиб келди ва 1510 йил Шайбонийхон Ерон шоҳи Исмоил Сафавий билан курашга кириш олдидан айникса, яққол намоён бо„лди. 0„з вақтида йетиб келмаган қо„шинлар оз сонли Шайбонийхон қо„шинларининг (17000) Исмоил Сафавий қо„шинлари- (70000) , томонидан Таҳриробод мавзесида маг„луб етилиши ва Шайбонийхоннинг о„лдирилишига олиб келди,

1510 йил Шайбонийхон вафот етгач, шайбонийлар о„ртасида ҳокимият учун курашлар авж олди. Айни вақтда Исмоил Сафавий ҳам шайбонийлар давлати ичкарисига ҳужум қилиб кириб келишга еришди. Шайбонийлар бу юришни то„хтатиш учун сулҳга рози бо„лдилар ва Амударёнинг сул қирг„ог„идаги барча йерларни Еронга беришга мажбур бо„лдилар.

1511 йилда Бобур ҳам о„з қо„шинлари билан Амударёдан кечиб о„тиб, Хисор, Қулоб, Қундуз, Бадахшонни егаллади. Со„нг Исмоил Сафавий ёрдамида Самарқандга юриш бошлади. Убайдулла Султон ва Темур Султонлар Туркистонга чекиндилар. Самарқандни қо„лга киритган Бобур Исмоил номига хутба о„қитганидан норози бо„лган ҳалқ Бобурга қарши исён ко„тарди ва бундан фойдаланган шайбонийлар Бобурни бу йердан ҳайдаб чиқардилар.

Исмоилнинг Бобурга ёрдамга юборган Амир Ахмад (Нажми соний) бошчилигидаги қо„шинлари еса қириб ташланди (1512 й кузида) ва 1512 йил май ойида Самарқанд яна шайбонийлар қо„лига о„тди.

Бобур еса Исмоил билан иттифоқини тузди ва 1525 йилда Ҳиндистонга юриш қилиб, у йерда Буюк Бобурийлар сулоласига асос солди.

Шайбонийхон вафотидан со„нг шайбонийлар давлати тахтини Ко„чкинчихон (1510 -1530) ва о„г„ли Абу Саъид бошқардилар (1530-1533).

Махмуд Султоннинг о„г„ли Убайдулла Султон ҳукмронлиги йилларида (1533-1539) ҳокимият анча мустаҳкамланди. Пойтахт Самарқанддан Бухорога ко„чирилди. Убайдуллахон давлатни мустаҳкамлаш ва еронликларни мамлакат ҳудудидан хайдаб чиқаришга катта еътибор берди. 1512 йил кузида у яжми соний устидан г„алаба қозонгач, катта о„лжага ега бо„лган еди ва бу маблаг„ни у Бухоро шайхулисломи Мир, Арабга топширди ва бу маблаг„лрга машҳур Мир Араб мадрасаси қурилди. Шайбонийлар орасида енг катта таъсирга ега бо„лган ҳукмдорлардан яна бири Абдуллахон ИИ (1534-1598) еди. 1556 йил жо„йбор шайхларидан Муҳаммад Ислом ёрдамида тахтни егаллаган Абдуллахон умрининг охиригача давлат ҳудудларини кенгайтириш ва марказий ҳокимиятни кучайтириш, иқтисодий аҳволни ва давлатнинг ҳарбий қудратини юксалтириш борасида ҳаракат қилди. Абдуллахоннинг сай- ҳаракатлари натижасида ХВИ аср охирларида Бухоро хонлиги улкан марказлашган давлатга айланди. Бироқ, Абдуллахон вафотидан со„нг ҳукмронлик қилган Абдулмо„мин ва Пирмуҳаммадхонлар(1599 -1601) давлатни бошқара олмадилар ва уларнинг о„лимидан со„нг шайбонийлар сулоласи барҳам топди.

Шайбонийлар давлатида жамият ҳаётида, давлат бошқарув тутган о„рни ва мавқеига асосан бир нечта ижтимоий табақалар мавжуд еди: хон ва унинг яқинларидан иборат олий табақа, ҳарбий амалдорлар ёки умаро, йирик дин пешволари -шайхлар, хожалар, олимлар, шоирлардан иборат фозиллар, раият яъни оддий фуқаро ва кисман қуллар.

Шайбоний хонлари томонидан Мовароуннаҳрда бир қатор соҳаларда ислоҳотлар амалга оширилди. Бу ислоҳотлар қисман ижобий натижалар берса, айримлари давлатнинг заифлашувига оқибатларга олиб , келди. Шайбонийхон

томонидан жорий етилган суюрг„ол тизими енг яхши ҳизмат ко„рсатган ва Шайбонийхонга яқин бо„лган амалдорлар ёки хон хонадони вакилларига турли вилоятлар устидан ҳукмронлик қилишга имкон берсада, бироқ улар марказий ҳокимиятдан мустақил бо„лишга интилдилар ва оқибатда бу ҳол ички курашларни келтириб чиқарди. Бу салбий ҳолат Шайбонийхон Исмоил Сафавийдан маг„лубиятга учрашида ҳам таъсир ко„рсатган еди. Шунингдек, Шайбонийхон йер егалиги ва йер-сув соҳасида 1507 йилда пулислоҳоти ва кейинчалик таълим соҳасида ҳам ислоҳотлар о„тказган еди.

Деҳқончилик асосан лалмикор ва обикор - суг„ориладиган йерларда бо„лган. Буг„дойнинг о„н икки нави йетиштирилган ва бошқа анъанавий екинлар екилган. Деҳқончилик учун қулай бо„лган ва ҳосилдор йерлар йирик амалдорлар ва ҳарбийлар ҳамда дин пешволарига қарашли бо„лган. Шайбонийлар давлати ижтимоий - иқтисодий ҳаётида Бухоро яқинидаги Жо„йбор қишлог„идан чиққан Жо„йбор хожаларАи катта таъсирга ега еди. Улар сиёсий ҳокимият бошқарув ишларига таъсир ко„рсатиш билан бирга катта йер мулкларига ҳам егалик қилардилар. Шайбонийлар даврида амалга оширилган ислоҳотлардан бири қаровсиз ётган йерларни о„злаштиришга ҳам қаратилган еди. Чорвачилик ҳам яхши ривожланган. Ҳунармандчиликнинг 60 дан ошиқ тури мавжуд бо„лган. Ички савдога катта еътибор берилган. Ташқи савдода Туркия, Ерон, Ҳиндистон, Россия, Хитой каби давлатлар билан савдо алоқалари олиб борилган. 1588 йилда Бухорода бо„лган инглиз сайёҳи Антони Женкинсон ҳам о„з маълумотларида Бухоро шаҳрида ҳар йили йирик савдогарлар қурултойи бо„лиши, бу йерга Ҳиндистон, Ерон, Балх, Россия ва бошқа мамлакатлардан катта -катга савдо карвонлари келишини ёзиб қолдирган еди.[1]

Шайбонийлар давлатида 40 дан ортиқ солиқ ва то„ловлар мавжуд бо„лган. Асосий солиқ турлари хирож ва закот бо„лган

XV аср бошларида Шайбон улусида ҳам феодал кураш кескинлашганлиги ва натижада бу улус бир неча мустақил улусларга ажралиб кетганлиги қайд етилган. Бу кураш ва тартибсизликлар дастлаб 1425-1426 йилларда манг„ит улусида юз берди.

---

[1] Saidqulov T. "O'rta Osiyo xalqlari tarixi tarixshunosligidan lavhalar". T., 1993 yil. b - 57.

Жойтар халқида қо„зг„олон ко„тарган Манг„ит амирлари буркут, нукус қабиласидан бо„лган ко„чманчиларни ҳам о„з томонига аг„дариб олиб, 17 минг кишилик қо„шин то„плаб олишга муваффақ бо„лди. Жумадуқхон қо„зг„олончиларга қарши қо„шин тортди. Лекин жангда маг„лубиятга учради. Жумадуқхон қо„шинининг ко„пгина бошлиқлари шу жумладан, Жумадуқхоннинг о„зи ҳам асир олиндилар ва Манг„ит бошлиқларининг буйруқлари билан қатл қилиндилар. Бу жангда Жумадуқхон қо„шинининг жавонриг„ига қо„мондонлик қилган ёш Абдулхайрхон ҳам асир олинди ва Сариқ Усмон томонидан қамаб қо„йилди.

Маъсуд ибн Усмон Қо„ҳистонийнинг ёзишича: "Сариқ Усмон Абдулхайрхонни Шайбонийлар наслидан бо„лганлигини билгач, о„з ҳимоясига олган ва унга хайриҳоҳлик билдирган.

Орадан ко„п вақт о„тмай уни сафар анжомлари билан тахлаб, таъминлаб о„з улусига кетишига рухсат берган.

Сариқ Усмон Абдулхайрхонни Шайбонийлар наслидан бо„лганлиги учун қо„йиб юбормади. Аксинча, бундан о„з манфаатини ко„злади. О„рта Осиёлик ко„чманчи халқлар, айникса, о„ша замондаги ҳозирги Қозог„истон ҳудудида ко„чиб юрган халқларнинг онгида "оқ суяклар" га, яъни Чингизхон наслидан бо„лганларга сиг„иниш кучли еди. Бу наслдан бо„лган о„ша вақтда ҳокимият учун курашиб юрган хонлар, султонлар ко„п бо„либ, йирик феодал Сариқ Усмондек одамлар булар ичидан истаган кишисини танлаб олиб қо„ллаб - қувватлаши мумкин еди. Лекин, ко„чманчи феодаллар о„з манфаатига хизмат қилувчи хонларни қо„ллаб-қувватладилар. Сариқ Усмон ҳам Абдулхайрхонни қо„ллаганда шу мақсадни ко„зда тутди. Шубхасиз, бу йерда Абдулхайрхон хокимиятни қо„лга олгач Сариқ Усмонга зо„р имтиёзлар бераман деб, со„з берган. Шундан кейингина Сариқ Усмон хоннинг зо„р илтифотларига сазовор бо„лди. Унинг енг яқин мулозимлари қаторидан о„рин олди. Абдулхайрхон о„ша йили қо„ллаб-қувватлаган Алаша Баҳодир ҳам хоннинг зо„р илтифотларига сазовор бо„лди. Юқори давлат мансабларига ко„тарилди.

Абдулхайрхон асирликдан кутилиб, о„з улусига қайтишида Шанвай минглаб деган жилг„ада қишлайди ва келаси йилнинг баҳорида о„ша Алаша

Баҳодирнинг аймог„и орасига келиб тушади. Аъсуд ибн Усмон Қо„хистоний бу аймоқ катта аймоқларидан бири бо„либ, бу йерда Алаша Баҳодир ва унинг аймог„идаги феодаллар Абулхайрхонга тобелик билдирдилар, - деб ёзади. Абулхайрхон Алаша

Баходирнинг ёрдами билан каттагина ҳарбий куч то„плаб олди ва орадан ко„п вақт о„тмай о„з улусига қайтиб борди. Бу йерда Қиёт, Манг„ит, До„рмон, Қушчи, О„тарчи, Жоймон, Тубоий, Тоймон, Жот, Хитой, Қарлуқ, Усун, Қурловут, Ечки, Танг„ут, Томонлин, Қо„нг„ирот ва бошқа ко„чманчи қабилаларнинг бошлиқлари ҳамда руҳонийлар, султонлар, о„г„лонлар уни хон қилиб ко„тарди. Бундан Абулхайрхонни Дашти Қипчоқдаги Турк муг„ул ко„чманчи қабилаларининг ко„пчилиги қувватлаганлиги яққол ко„риниб турибди.

Маҳмуд ибн Валининг ко„рсатишича, Абулхайрхонни хон қилиб ко„таришда икки юздан ортиқ сардор яъни қабила ва уруг„ларнинг бошлиқлари қатнашган. Шубҳасиз, қабилалар ва улуслар о„ртасида тез-тез бо„либ турган о„заро урушлар шунингдек, ко„чманчи омманинг феодал зулмга қарши г„алаён ко„тариши хавфи ко„чманчи феодалларнинг хон атрофига уюшишига ва меҳнаткаш оммани итоатда тута оладиган марказий давлат аппаратини туза оладиган даражада мажбур етган. Абулхайрхон давлати фикримизни тасдиқлайди. 1428-1429 йилда ко„чманчи о„збеклар Абулхайрхон бошчилигида Жанубий-Г„арбий Сибирдаги То„ра шаҳрини егалладилар. Шаҳар ҳукмдорлари Адаббек билан Кепаклик шаҳарини ҳеч қандай қаршилик ко„рсатмасдан Абулҳайрхонга топширдилар. Бу йерда Абулхайрхон номига хутба о„йилиб пуллар зарб қилина бошлади. То„ра шаҳри еса ко„чманчи о„збеклар давлатининг пойтахти деб еълон қилинди. 1446-йилга қадар шундай бо„либ қолди. Абулхайрхоннинг бу дастлабки муваффакиятлари тез фурсатда Дашти Қипчоқ бо„йлаб тарқалди. Ко„пгина о„г„лонлар ва султонлар Абулхайрхон ҳузурига То„рага келиб хизматига кирдилар. Булар орасида араб шоҳ авлодидан бо„лган Бахтиёр Султон ҳам бор еди. У то умрининг охиригача Абулхайрхоннинг енг яқин сафдошларидан бири бо„либ унинг қо„шинига

қо„мондонлик қилди.[2]

1429 - йили Абулхайрхон юқорида номи зикр етилган Махмудхужахонга қарши қо„шин тортди. Ва уни Тобал дарёси бо„йида тор-мор келтирди. Махмудхо„жахоннинг о„зи асир олиниб Абулхайрхоннинг амири билан қатл етилади. Унинг о„ртаси бо„лса тамоман талон-тарож қилинади. Абулхайрхон Махмудхо„жахоннинг улусини о„з улусига қо„шиб олади, со„нг То„рага қайтади.

Шундай қилиб жуда бир қиска вақт ичида Абулхайхон илгари майда қисмларга бо„линиб кетган Шайбон улусининг катта бир қисмини бирлаштиришга ва унда ҳукмронлигини о„рнатишга муваффақ бо„лди.

1431-1446 йилларнринг о„рталарида Абулхон катта босқинчилик урушлари олиб бормади. Бунга қуйидагилар сабаб булди. Биринчидан: Ибоқхон, Буркасултон, Оқ о„рда хони Бароқхоннинг о„г„иллари Жонибек ва Герайихон сингари ко„пгина султонлар Абулхайрхонга тобе бо„лишдан бош тортдилар ва Абулхайрхон хокимият тепасига келган биринчи кунларидан бошлаб унга қарши кураш олиб бордилар. Булар ичида енг кучлиси Мустафохон бо„либ уни манг„итларнинг бир қисми қо„ллаб- қувватлаб турар еди. Шунинг учун ҳам Абулхайрхон о„ша йиллар ичида ички феодал кураш билан банд бо„лди. Иккинчидан, Абулхайрхон о„ша йилларда о„збек улуси чегараларида ко„чиб юрган яна бир Шайбоний-Сайид Аҳмад айникса, Ахмадхоннинг кучайиб бораётганлигидан чо„чир еди. Шу туфайли у мудофаа урушларига хозирланиб туришга мажбур бо„лди.

XV асрнинг 40-йилларида Олтин О„рдада ко„чманчи о„збекларга қо„шни бо„лган Муг„илистонда ва Темурийлар давлатида феодал кураш ниҳоятда кучайиб кетди. Бу ҳол Абулхайрхон ва ко„чманчи о„збекларга Сирдарёнинг о„рта оқимида жойлашган вилоятларга босиб олиш учун ё„л очиб берди.

Бундан ташқари 1446 йили Абулхайрхон о„зининг енг кучли рақибларидан бири Мустафохон устидан г„алаба қозонди. Бу ҳам Абулхайрхонга харбий юришларини бошлаб юбориш имкониятини берди.

[2] **Vamberi X. “Buxoro yoxud Mavorounnaxr tarixi”. T., 1990 yil. b - 97.**

Абулхайрхон бу қулай фурсатдан фойдаланиб, 1446-йили Сирдарёнинг о„рта оқимида жойлашган Сиг„ноқ, Оққо„рг„он, Аркуқ О„зганд ва Со„зоқ шаҳарларини о„зига буйсундирди. Ко„чманчи о„збеклар Сирдарё бо„йидаги йерларни ишг„ол қилиб, Темурийлар давлатининг ён қо„шниси бо„либ қолдилар ва Мовароуннаҳрнинг қишлоқ ҳамда шаҳарларини тез-тез талон-тарож қилиб турдилар. Бундан ташқари улар Темурийларни тожу-тахт учун олиб борган о„заро курашларида ҳам иштирок ета бошладилар. Ҳокимият учун курашган Темурийлардан гоҳ унисини, гоҳ бунисини қо„ллаб-қувватладилар.

XV асрнинг 30-50 йилларида Абулхайрхон о„збек ко„чманчи феодаллари ва айниқса, Чингизи Султонларнинг сепарастик ҳаракатларига қарши кураш олиб
боришга мажбур бо„лди. У айрим феодалларнинг хон ҳокимиятига қарши чиққанларни шафқацизлик билан бостирди. Абулг„озихоннинг ёзишича, хон хокимиятига қарши чиққанларнинг биронтаси ҳам Абулхайрхоннинг қахр-г„азабилан қочиб қутулолмаган. Лекин, барибир Абулхархон айрим султонларининг қаршилигини синдира олмаган. Бароқхоннинг о„г„иллари Герайихон билан Жонибек Султон Хожи Муҳаммадхоннинг о„г„ли Ибоқхон, Ёдгор Султоннинг о„г„ли Бурка Султон ишлар жумласидандир.

Кейинги йилларда юз берган веқеаларга қараганда ХВ асрнинг 70-йилларида Ибоқхон Едигей авлодидан бо„лган Манг„ит амирларидан Мусо Мирзо ва Ёмг„ирчи билан бириккан. О„ша йилларида Манг„итлар Ибоқхоннинг тобелигига о„тган бо„лсалар керак. Кейинчалик уни Қозон хони деб атаганлар ва Мухаммад деган киши томонидан о„лдирилган деб айтилади. Ибоқхоннинг қачон ва қайси ё„л билан Қозонни олганлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот ё„қ. Маълумки, 1481-йил январ ойининг бошларида Ибоқхон юқорида номлари зикр қилинган Манг„ит амирлари билан бирга Жанубий Русо йерларини талаб қайтиб келаётган Олтин О„рда хони Ахмадхонни Донеснинг Дон дарёси билан қо„шилган жойида пойлаб турган ва уни шу йерда о„лдирган. Шунинг учун ҳам Ибоқхон Қозонни 70-йиллар охирида ёки 80-йиллар бошида қо„лга киритган бо„лиши керак, деб айтиши мумкин. Бундан ко„риниб турибдики, Ибоқхон жуда катта ҳудуд устидан ҳукмронлик қилган йирик Шайбонийхонлардан бири

бо„лган.

Бурко Султон бо„лса, XB асрнинг 30-йилларида Дашти Қипчоқда бо„лган воқеаларга қараганда Сирдарёнинг Қуйи оқимидаги йерларда ҳукмронлик қилган. Маъсуд ибн Усмон Қо„қистонийнинг ёзишича Бурка Султон Абулхайрхонга тобе бо„лган. Аслида еса у Абулхайрхон билан душманлик мақомида бо„лган султонлардан бири еди. Масалан: у Абулхайрхон олиб борган урушларнинг биронтасида ҳам иштирок етмаган. Абулхайрхон атрофида бо„лган амирларнинг то„лиқ ро„йхати келтирилган “Тарихи Абулхайрхон” китобида Бурко Султон тилга олинмаган. Фақат китобнинг бир йерида яъни Улуг„бекнинг набираси Муҳаммад Жуқийнинг 1460-1461-йилларда Самарқанд тахти учун Султон Абу Саидга қарши курашмоқ учун Абулхайрхонга ёрдам со„раб, мурожаат қилганлиги хон унинг ихтиёрига
Бурка Султон ва Пешкада о„г„лон бошчилигида қо„шин берганлиги айтилган. Фикримизча, Бурка Султон Муҳаммад Жуқийнинг илтимосига ко„ра, о„зи ихтиёри ёрдамга келган бо„лиши керак.

Сепаратист феодалларнинг Абулхайрхон хукуматига қарши яна бир ко„чманчи о„збек хонларидан Мустафохон еди. Мустафохон 1428-йилда Абулхайрхон билан бириккан еди. Лекин То„ра шаҳри олинганидан кейин у яна хондан ажралиб кетди.

Ко„чманчи о„збеклар давлатида бошланган феодал ва тожу-тахт учун кураш бу - давлатни охир оқибатида инқирозга учратган асосий сабоқлардан бири бо„лди. Абулхайрхон давлатини инқирозга олиб келган асосий сабаблардан яна бири - Ко„чманчи о„збеклар билан Қалмоқлар о„ртасида 1457-йили Сиг„ноқ яқинида бо„лган қирг„ин-барот уруш бо„лди.

Қалмоқлар 1457-йилнинг баҳорида о„з Темур Тайши бошчилигида Сирдарё бо„йларида пайдо бо„лдилар. Шу йили Сиг„ноқда ко„п ҳам олисда бо„лмаган Ко„к кошона ёнидаги Нурто„қай деган жойда ко„чманчи о„збеклар маг„лубиятга учрадилар. Қонли урушда ко„чманчи о„збекларнинг Бахтиёр Султон, Султон Аҳмад сингари мард лашкарбошилари ҳалок бо„лдилар. Абулхайрхон қолганг„қутган аскарлари билан чекинишга ва Сиг„ноқнинг мустаҳкам деворлари орқасига бекинишга мажбур бо„лдилар. Қалмоқлар бо„лса

Ясси, Тошкент, Шохрухияни талон-тарож қилиб Чу водийсига қайтиб кетганлар. Муаллифи маълум бо„лмаган "Таворихи гузида; нусратнома" деган асарида О„з Темур Тайши Абулхайрхоннинг набираси Мухаммад Шайбонийхоннинг иниси уч ёшли Махмуд Султонни о„зи билан бирга омонат тариқасида олиб кетганлиги ва шахзода Қалмоқлар орасида йетти йил юриб қайтганлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Абулхайрхон вафот етганидан кейин ко„п о„тмай ко„чманчи о„збеклар давлати сиёсий инқирозга юз тутди. Абулхайрхондан кейин унинг о„г„ли Шайх Хайдархон хон қилиб ко„тарилди. Бу пайтда Абулхайрхоннинг барча душманлари бирлашиб Шайх Хайдархонга қарши кураш бошлайдилар. ХВИ асрнинг машҳур шоир ва тарихчиларидан Камолиддин Биноийнинг ёзишича, Шайх Хайдархоннинг ҳукмронлиги узоққа бормаган, у тахтга о„тирган биринчи кунларданоқ, ко„пгина қабила ва уруг„ларнинг бошлиқлари унга бо„йсунмай қо„йган. "Товарих гузида, нусратнома"да ҳам худди шундай дейилган. Биноий Шайх Хайдархоннинг феодалларнинг сепаратестик ҳаракатларига қарши курашишини батафсил талқин қилади. Унинг со„зларига қараганда, Ибоқхон, Бурка Султон, Жонибекхон, Манг„ит атирларидан Ёмг„ирчи ва Мусо Мирзо қо„шилиб Шайх Хайдархонга қарши уруш очган. Лекин дастлаб уни йенга олмаган. Кейин улар Олтин О„рда хони Аҳмадхон билан иттифоқ тузиб охир оқибатда Шайх Хайдархон устидан г„алаба қозонганлар. Шайх Хайдархоннинг урушда халок бо„лишидан кейин Ибоқхон ва унинг иттифоқчилари қариндош уруг„лари ва тарафдорларини қирг„ин қилганлар. Бундан фақат Муҳаммад Шайбонийхон унинг иниси - Муҳаммад Султон, Абулхайрхоннинг о„г„ли Суюнчихожахон, Ко„чкинчихон ва юқорида номи зикр етилган Бахтиёр Султоннинг о„г„иллари Маҳдий Султон ва бошқа бир неча қариндош уруг„лари беклар ҳамда мулозимлар қочиб қутилганлар.[3]

1.2. Шайбонийлар даврида Мовороуннаҳрда маданий тараққиёт учун шарт-шароитларнинг вужудга келиши

Шундай қилиб, ко„чманчи о„збеклар давлати инқирозга учради. Лекин бу давлатнинг инқирози вақтинча бо„либ, орадан ко„п вақт о„тмасдан ХВ асрнинг

[3] Ibrohimov A. "Biz kim o'zbeklar". T., 1999 yil. b - 45.

80- йилларида Муҳаммад Шайбонийхон бу давлатни қайта тиклайди.

Абулхайрхондан кейин бу парчаланиб кетган салтанатни қайта тиклаш ва янада улканроқ давлатга айлантириш учун ҳеч бир ҳукмдор ҳаракат қилмади. Қабилаларни бирлаштиришга уринмадилар.

Муҳаммад Шайбонийхон бир қанча тарқоқ қабилаларни бирлаштирди. Абдулхайрхоннинг о„лимидан кейин Шайбонийлар хонадонидаги ички зиддиятлар сабаб сулола заифлашишига қарамай Муҳаммад Шохбахт даврига келиб Шайбонийлар яна бир бор қадларини тиклашга ега бо„лдилар. Муҳаммад Шохбахт Абулхайрхоннинг Шоҳбудог„ номли о„г„лидан туг„илган набираси бо„либ, биз уни асосан Муҳаммад Шайбонийхон (1451-1510) номила яхши биламиз.

Абулхайрхон давлатининг инқирозга учрашига қуйидагилар сабаб бо„лди:

О„троқ аҳоли билан ко„чманчи аҳоли о„ртасида мустаҳкам иқтисодий алоқалар ё„қ еди. Ко„чманчи о„збеклар давлатига кирган Г„арбий вилоятлар Волга бо„йидаги шаҳарларга Шарқий вилоятлар еса Мовароуннаҳрга тортим еди;

Қабилалар о„ртасида ҳам мустаҳкам алоқалар ё„қ еди;

Ко„чманчи феодалларнинг мустақиллиги кучли бо„лган ҳолда марказий давлат аппарати нисбатан кучсиз еди;

О„рда, Ичин, Шайбон ва То„қай Темур авлодлари о„ртасида тожу-тахт учун феодал кураш бениҳоя катта еди;

XV асрнинг о„рталарига келиб Мовароуннаҳрда Темурий шахзодалар о„ртасида тожу-тахт кураши кучайиб кетди. Самарқанд тахтига Иброҳим Султоннинг о„г„ли Абдулло Мирзо о„тиради. Бухорода подшоликка ко„тарилган Мироншоҳнинг о„г„ли Абу Саид унга рақиб сифатида майдонга чиқади. У ко„чманчи о„збеклар хони Абулхайрхондан ёрдам со„райди ва жуда ко„плаб йерлар беришни ваъда қилади. 1451-йилнинг ёзида Самарқанд атрофидаги Шероз қишлог„ида Абдулла Мирзо ҳамда Абу Саид Мирзо о„ртасида қаттиқ жанг бо„лади. Бу жангда Абдулла Мирзо

маг„лубиятга учрайди ва ҳалок бо„лади. Абулхайрхон ёрдамида Абу Саид Мирзо Самарқанд тахтини егаллайди. Шу тариқа Мовароуннаҳр хокими бо„лади. Абу Саид Мирзо давлатининг чегараларини кенгайтириш ниятида еди. У аввало Хуросонни егаллашни мақсад қилиб қо„йган еди. Хуросон тахтида бу пайтда Абулқосим Бобур Мирзо Самарқанд ҳукмдори Абу Саид Мирзога қарши юриш қилади. Бу юриш муваффақиятли амалга ошмагач, икки о„ртада сулҳ битими имзоланади. 1457-йили Абулқосим Бобур Мирзо то„сатдан вафот етади. Абу Саид Мирзо бундай қулай вазифтдан фойдаланиб, Ҳиротни егаллайди ва Темурийлар давлатининг икки қисмини яна бирлаштирди. Абдуллатиф Мирзонинг о„г„иллари Ахмад ва Мухаммад Жо„чи Мирзолар ҳам тахт учун курашни бошлаб, Абу Саид Мирзога жуда катта хавф туг„диради. Булар о„ртасидаги жанг 1455-йил Балх яқинида бо„либ о„тади. Бу жанг Абу Саид Мирзонинг г„алабаси билан якунланади. Жангда Ахмад Мирзо вафот етади, Муҳаммад Жо„йчи Мирзо қочиб қутилади. У ко„чманчи о„збеклар хони Абулхайрхондан ёрдам со„райди. Бу ҳақда Абулг„ози шундай ёзади:

“Абдуллатиф Мирзонинг о„г„ли Муҳаммад Жо„чи қочиб Абулхайрхонга бориб турар, Абулхайрхоннинг хотини Абдуллатиф Мирзонинг синглиси екандур.

Муҳаммад Жо„чининг аммаси бир неча вақт хон ешигида тург„он со„нг Мовароуннаҳрдин бир киши бориб турур. Султон Абу Саид Мирзо Самарканддин отланиб Хуросонга кетди. Андин нари Мозондаранг„а ҳам борурман деб бу со„зни ешиткандан со„нг Мирзо Муҳаммад Жо„чи биздан ко„мак илтимос қилиб турур. Хон Берка Султонни чақириб айтиб турур. Мирзо Муҳаммад Жо„чи биздан ко„мак со„райтурур. Менинг - о„г„лонларимни ва яқин ишларимда бу ишни бошқарутек киши ё„қ. Сен менинг о„г„лимсен. О„з черигингдин билан отлан. Мен ҳам черик қо„шайин. Бирка Султоннинг со„зини қабул қилиб Муҳаммад Жо„чи Мирзони о„ттиз минг киши бирлан отланиб Тошкент келиб турур. Отасиндин ва о„зидан қолг„он Абу Саид Мирзодин Жо„чи Мирзог„а келдилар. Андин Тошкентга бориб кирди. Андин Шохрухияни бориб олди”[1].

Муҳаммад Жо„чи Мирзо шу йерда вафот етди. Абу Саид Мирзо тез орада

[1] Abulg„ozixon “Shajarachi turk” 116-bet

Жо„ржон, Сейистон, Кирмон, Афг„онистон ва Еронниниг катта территорияларини босиб олди. Қора қуюнли Туркман сулоласининг вакили Хасан Али Абу Саид Мирзо г„узурига келиб, Узун Хасан билан бо„ладиган урушда унга ёрдам беришини со„ради. Абу Саид Мирзо катта қо„шин билан Марвдан ҳаракат бошлаб, Озарбайжонга ё„л олди. 1469-йилда Қорабог„да унинг қо„шинлари Узун Хасан билан бо„лган то„қнашувда маг„луб бо„лди. Абу Саид Мирзо Самарқанд тахтини қо„лдан бой беради. Абу Саид Мирзо то„қнашувда асирга олинади ва қатл етилади. Шу йили Хусайн Бойқаро Хуросон тахтини егаллади ва 1506-йилгача ҳукмронлик қилди. Абу Саид Мирзо Самарқанд тахтини о„зи тириклик вақтидаёқ катта о„г„ли - Султон Аҳмадга берган еди. Фарг„онани яна бир о„г„ли Умаршайх Мирзо бошқарар еди. Бу даврда ҳам Темурий Мирзолар о„ртасида то„қнашувлар бо„либ турди. Султон Ахмад Мирзо Тошкентни егаллаш мақсадида Умаршайх Мирзо устидан қо„шин тортди. Умаршайх Мирзо ҳам қайнотаси Юнусхон ко„магига ишониб о„з қо„шини билан Сирдарё ёқасига келади. Бу йерда унга Сайрамдан ё„лга чиққан қайнотаси Султон Маҳмуд ҳам рахбарлигида муг„уллар қо„шини келиб қо„шилади. Енди жанг бошланай деб турган вақтда орага о„ша даврнинг енг нуфузли дин арбоби Хо„жа Насриддин (Хожа Ахрор) тушиб қон то„килишига ё„л қо„ймайди.

Сулҳ битими тузилиб унга биноан Тошкент Султон Маҳмудхонга берилади. Лекин бу сулҳ узоққа бормайди. Умаршайх Мирзо ва Султон Ахмад Мирзо Султон Маҳмудхонга қарши уруш бошлайди. Даставвал Умаршайх Мирзо Тошкентга юриш бошлаб, Хавос қалъасини егаллайди. Лекин Султон Маҳмудхондан акаси Султон Ахмад Мирзодан маг„лубиятга учраб Андижонга қайтиб кетади. Бу воқеа 1487-йил бо„либ о„тади. Орадан бир йил о„тгач, Султон Ахмад Мирзо Тошкентга юриш бошлайди. Чирчиқ бо„йидаги жангда Султон МаҳмудхонСамарқанд қо„шинига жиддий шикаст йетказди. Султон Ахмад Мирзо жуда ко„п одамни ё„котиб, қочишга мажбур бо„лди. 1494-йилда Султон Аҳмад Мирзо иниси Умаршайх Мирзога қарши юриш бошлайди. Тошкент хони Султон Маҳмудхон ҳам Фарг„онани егаллаш учун юриш бошлади. Айни шу пайтда Умаршайх Мирзо фожиали халок бо„лади. Бобур бу ҳақда шундай ёзган

еди: "Бу аснода Г„арб воқеъ даст берди, мазкур бо„либ едиким, Ахси қо„рг„они баланд жар устида
воқеъ бо„лубтур, иморатлар жар ёқасида еди. Ушбу тарихда Душанба куни Разамон ойининг то„ртида Умаршайх Мирзо жардин Кабутар ва Кабурхона била учиб, шунқор бо„лди"[4].

Тахтга унинг о„г„ли 12 ёшли Бобур Мирзо о„тиради. Султон Ахмад Мирзо қо„шини Қува ёнида дарёдан о„тишда ко„прик синиб кетиб катта талофат ко„ради. Аскарларнинг ко„пи сувга чо„киб кетади. Бунинг устига от улати бошланиб, отлар таппа-таппа йиқилиб жон бераётганини ко„рган лашкар дилидаги ваҳима о„рнини қо„рқув егаллайди. Шу сабабдан ҳам Султон Ахмад Мирзо, Бобур Мирзо билан сулҳ тузиб, орқага қайтишга мажбур бо„лди. Султон Маҳмудхон бошлиқ мо„г„уллар қо„шини Ахсини қамал қилди. Қанчалик уринмасин Ахсини олишга қурби йетмади. Ахсилик химоячиларнинг матонат билан жанг қилаётганини ко„рган Султон Маҳмудхон ҳам орқага қайтишга мажбур бо„лди. Андижон юришидан қайтаётган Султон Ахмад Мирзо О„ратепа қо„рг„они яқинида Оқ сув деган жойда то„сатдан вафот етади.

Султон Ахмад Мирзонинг о„г„ли бо„лмаганлиги сабабли тахтга унинг иниси Махмуд Султон о„тиради. Аммо унинг ҳукмронлиги узоққа бормайди. У хокимиятни олти ой ҳам бошқармасдан то„сатдан вафот етади. Султон Маҳмудхон о„рнига 1495-йили Самарқанд тахтига иккинчи о„г„ли Бойсунг„ур Мирзо о„тиради. Мовароуннаҳрдаги вазият кескинлашган йиллар айни шу замонда ро„й берган, десак то„г„ри бо„лади. Зеро, маҳаллийчилик авж олиб Самарқандлик ва бухоролик беклар Бойсунг„урни Хисорлик бекларга ён босганликда айблаб, олий тахтга унинг укаси Султон Алини (1483-1501) о„тказиш пайига тушадилар. Мазкур қарама- қаршиликка дин пешволари ҳам аралашадилар. Вазиятнинг нечог„лиқ мураккаб бо„лганини шундан ҳам билиб олса буладики, Хожа Ахрор авлодларидан Муҳаммад Хожани Бойсунг„урни ёқласа Хожа Яхё Султон Али томонида еди. Бобур таъбири билан айтганда, "Хазрати Хожа Убайдулло (Ахрор) авлодининг орасида бу сабабдан таассуф тушди, улуг„и - улуг„ига мураббий бо„лди, кичиги-кичигига муқаввий"[1] бо„лди.

---

[4] Z.M. Bobur "Boburnoma"

Бир со„з билан айтганда мамлакат нафакат сиёсий жиҳатдан ҳам иккига бо„линади. Бошқа томондан еса Хуросон ҳукмдори Султон Хусайн Хисор ва Қундузга интилишини кучайтиради. 1496-йили Самарқанд тахти атрофидаги мазкур маш-масъҳалар хабари Фарг„онага ҳам йетиб боради. Бу йерда еса отаси о„лимидан со„нг хоким мақомида Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) фаолият бошлаган еди. Бу ҳақда унинг о„зи шундай ёзган еди: "(Хабар) келгач биз ҳам Самарқанд давоси... о„қ черик отландук"[1]. Бошқача айтганда Самарқанд тахти учун яъни бир даъвогар купайди.

Бойсунг„урнинг акаси Султон Маъсуд (1475-1506) билан иттифоқга кирган Бобур 1497-йили Самарқандни қамал қилади. Бойсунг„ур ёрдам со„раб Туркистонга (Яссига) одаб юбориб, Мухаммад Шайюонийхонни даъват қилади.

Пайтдан фойдаланган Мухаммад Шайбонийхон тезликда лашкар тортиб келган бо„лса-да, аммо со„нгги паллада Бойсунг„ур айниб уни қабул қилмайди. Мухаммад Шайбонийхон тезликда лашкар тортиб келади. Бойсунг„ур ҳам Самарқандни тарк қилгач, шу йили Бобур илк бор Самарқандга кириб тахтни егаллашга муваффақ бо„лди. Аммо бу ютуқ узоққа чо„зилмай тез орада Бобур о„зи ё„қлигида Андижонни егаллаб олган рақиблари билан курашиш учун Фарг„онага жо„нашга мажбур бо„лди. Бир со„з билан айтганда, Темурийлар хонадонида бошбодоҳлик авжига чиққан, маҳаллий беклар мавқе ошиб расмий сулолани тан олмай қо„йганлар. Бундай шароитда Мухаммад Шайбонийхон учун Самарқандга интилиш табиий бир хол еди. Камолиддин Биноий шу муносабат билан темурийлар о„ртасида қарама-қаршилик ортиб бораётганидан бу сулоланинг умри тез орада битишини билди деб ёзганди1. Ҳақиқатдан ҳам кучга то„либ келаётган Мухаммад Шайбонийхоннинг мо„лжали то„г„ри чиқади.

1500 йилнинг қишини Шайбонийхон уруш ҳозирлиги билан ўтказди. У қиш ичида Қорако„л қалъасини Абул Муҳсин Мирзодан тортиб олади. Г„узор ва Қаршини қамал қилиб олишга муваффақ бо„лишга улгурмади. Вабо бошлангач у йердан қочди. Тез орада Дабусия қалъаси хон қо„лига о„тди.

Шайбонийхон яна Самарқандни егаллаш учун юриш бошлади. Бобур ва Шайбонийхон о„ртасида жанг 1500-йилда Самарқанд яқинида Сарико„л деган

[1] "Boburnoma" 37-bet

жойда бо„либ о„тди. Со„нгги жанг жуда қисқа ва баг„оят даҳшатли бо„лди. Икки қо„шин бир- бирига жадал яқинлашиб келаётиб, кутилмаганда Шайбонийхон Булон г„орининг учи Бобур Мирзо асакарларини айланиб о„тиб, орқадан сиқувга ола бошлади. Бобур Мирзо о„ша захоти аскарларини орқага юз о„гиртирди. Бунинг оқибатида шундай бо„лдики, жанг ко„рган йигитлардан тузилган Қировул о„нг қо„лда - жанг марказидан четда қолиб кетди. Бобур Мирзо қо„шини жон ҳолатда жанг қилиб, г„аним Баронг„орини г„о„ма тиқа бошлади.

Буни ко„риб Шайбонийхоннинг тажрибали саркардалари “Хужумни кучайтириш керак, то„хтаб емас, чопиб жанг қилиш керак” - деб жангга маслаҳат беради. Икки тарафдан сиқувга олинган Бобур Мирзо аскарлари тутдай то„кила бошладилар. Ко„чманчиларнинг темурийлар қо„шинини йенгишда жуда қо„л келган жанг услуби бор едиким, Шайбонийхон уни бу жангда уни ҳам усталик билан қо„ллади. Бу то„лг„ама еди. То„лг„ама ичида қолганларнинг омон чиқиши қийин еди. Бобур жангда йенгилиб озгина лашкари билан Самарқанд қалъасига қочиб кирди. Шайбонийхон тезда шаҳарни қамал қилди. Шаҳар ахли учун қамал ойлари жуда ог„ир кечди. Қамалнинг то„ртинчи ойи тугаб, бешинчи ойи бошланди. Шайбонийхон қо„шинининг бир то„даси Қарши билан Кеш тарафга ё„л олди. Қамални давом еттириш учун катта о„лжа ко„п заҳира керак еди. Хон қошида жуда оз аскарлар қолганидан хабар топган шайхул ислом одамлари Бобур Мирзони г„анимга то„сатдан хужум қилиш имкониятини қо„лдан чиқармасликка даъват қилдилар. Бундай қулай вазиятдан фойдаланмоқ заруратини Бобур Мирзо ҳам тушунарди.

Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича: “Минг кишилик яқин одам қуролланиб ташқарига чиқдилар. Темур Султон, Хамза Султон, Султон Баҳодир, Махмуд бошчилигидаги душман уларга қаттиқ зарба берди. Қамалнинг олтинчи ойида қамалчиларнинг ко„пчилиги шаҳардан қоча бошладилар. Шайбонийхон Бобурга сулҳ тузишни таклиф қилди. Сулҳнинг биринчи талабига ко„ра, Шайбонийхон Бобурнинг опаси Хонзодабегимни хотинликка со„раган еди. Иккинчи талабига биноан Бобур шаҳарни тарк етиши керак еди. Шайбонийхон

Бобурни шаҳардан есон-омон чиқариб юборишга ваъда берди. Бобур бу ҳақида шундай ёзади:

[1] “Boburnoma” 37-bet

"Зарурат бо„лди, сулҳ гуна қилиб кечадин икки пакр ёвулиб едиким, Шайхзода дарвозасидан чиқилди. Волидам хонимни олиб чиқдим, яна икки хотун киши чиқти. Бири Бирка халифа еди, яна бири Минглик Ко„калтош еди. Менинг егачим Хонзодабегим ушбу чиққонда Шайбонийхоннинг илигига тушди"[1].

Бобур Самарқанддан чиқиб кетгач, Шайбонийхон шаҳарни егаллади. 1501-йили қишида Шайбонийхон Шохрухия ва Пскент қалъаларини егаллади. Тошкент хони Султон Маҳмудхон Андижонни босиб олиш учун Султон Ахмад Танбал билан уруш олиб бораётган еди. Мана шу то„с-то„полондан фойдаланган Шайбонийхон О„ратепани қо„лга киритди.

Шу фурсат Андижон тахтини қо„лга киритган Султон Ахмад Танбал Шайбонийхон ҳузурига ог„аси Бекталбани юбориб итоат изҳорини қилди ва хон хокимиятини Қуръон устида тан олганини маълум қилди. Бу хабарни олган Шайбонийхон Танбалга о„з нишонларини юборди.

Султон Маҳмудхон Шайбонийхонга ко„п ёрдамлар берганини айтиб, унинг бу хатти-харакатларидан норозилигини билдиради. Шайбонийхон Султон Маҳмудхон мактубини олиб сулҳ тузишга рози бо„лди. Бироқ бу келишиш вақтинча еканлигини ҳар иккала томон ҳам биларди. Шайбонийхонга сулҳ тузиш Хоразмни қо„лга киритиш керак еди. Хоразмга юборилган қо„шинга хоннинг иниси Султон Маҳмуд бошчи бо„лди. У ёнига Убайдуллохонни ҳам қо„шиб олди. Хоразм о„ша йили -
1502- йилда забт етилди.

Шайбонийхон Самарқанд, Бухоро ва уларга тобе бо„лган йерларда о„з мавқени мустаҳкамлаб олгандан кейин Хуросон ва Амударёнинг со„л соҳилидаги бошқа вилоятларни тасарруфига киритиб олишга қарор қилди. БИРинчи навбатда у Амударёнинг юқори оқимида унинг икки соҳилида жойлашган улкан ҳудудга ҳукмронлик қилаётган ва унга жиддий равишда таҳдид солаётган Хусравшохнинг ё„қ қилишга ахд қилди.

Хусрав шох катта ҳарбий кучга таяниб ва Шайбонийхоннинг О„ратепага юриш қилишидан фойдаланиб, еллик минг кишилик лашкари билан Хисордан

[1] Z.M. Bobur "Bobrunoma" 85-bet

чиқиб

юриш бошлади. У машҳур Темур дарвоза мавзедан о„тиб Қарши устига отланди. Лекин ё„лда унинг қо„шинлари тарқалиб кетган ва Хусрашоҳ орқага қайтишга мажбур бо„лган. Кейинчалик у Хисордан ҳам қочиб Айвоч деган йерда Амударёнинг о„нг соҳилига о„тиб Арханг мавзеда Балх хокими Темурий Бадииззамон лашкари билан бирлашган. Шайбонийхоннинг қо„шинлари Хусравшоҳни Архангача таъқиб етиб борди. Ва бой о„лжа билан қайтдилар. Шайбонийхон совуқ бо„лганига қарамай Хусравда қолди ва Хисори шодмон қалъасини қуршаб олди. Узоқ давом етган қуршов вақтида Хисори Шохмонга Хуросондан мадад кучлари йетиб келди. Бироқ улар кутилган натижасини бермади. Амир Вали Хусравшоҳнинг буйруг„и билан 80 минг кишилик қо„шини билан бу йерда ҳозир бо„лди. Бироқ қо„лидан бир иш келмай маҳлубиятга учраб қочди. Мазкур жангда Амир Вали томонидан туриб уришдан Муҳаммад Хусайн Ко„рагоннинг ко„п амирлари ва аскарлари халок бо„либ о„зи Олойга у йердан еса Фарг„она тог„ларига қочади. Бироқ о„шанда Тошкент хокими Султон Маҳмудхон мавқеининг кучайиши натижасида Шайбонийлар Хисор ва Бадахшонда мустахкам о„рнаша олмадилар. 1503-йилнинг баҳорида Шайбонийхон Тошкентни босиб олиш учун юриш бошлайди. Султон Маҳмудхон жангда маг„лубиятга учраб иниси Султон Аҳмадхон билан асирга тушади. Шайбонийхон хонларни авф етиб, уларни озод қилиб юборди.

1503- йилнинг ноябр ойида Керки деган йерга Амударёдан кечиб о„тиб осонлик билан Антиҳудни қо„лга киритиб олди ва Балхни қамал қилди. Бадииззамон еса Шайбонийхон Амударёнинг со„л соҳилида пайдо бо„лишидан анча илгари Балхни тарк етиб шаҳар мудофаасини о„г„ли Муҳаммад замон Мирзо вазири Хожа Жалолиддин ва бошқа амирларга топшириб о„зи Жо„з дарасаида о„рнашиб олди. У йерда у Султон Хусайннинг ко„рсатмасига мувофиқ иш юритган бо„лса керак. Чунки, масалан: Бобур Мирзо Султон Хусайннинг о„зига Бадииззамон ва Хусравшоҳга ё„ллаган номаси ҳақида со„злаб жумладан, шундай дейилганлигини айтади: "Султон Ахмад Мирзо ва Улуг„бек Мирзо ог„а ишлар иттифоқ қилиб юрганда мен Мург„об ёқасини

[1] Z.M. Bobur "Boburnoma" 117-bet

беркитдим. Мирзолар ёвуқ ётиб ҳеч иш қила олмай ёндилар. Агар о„збек мутавважжиқ бо„лса, мен Мург„об дарёсини беркитай. Бадииззамон Мирзо - Балх ва Шобирг„он ҳамда Антиҳуд қо„рг„онларига мазбут кишиларини қуюб о„зи Го„рвон ва Дарайи зангда у Қо„ҳистонни беркицун. Сен Коҳмард Ажарда ул Куҳполни беркитиб Хусрав шоҳ Хисор ва Қундуз қо„рг„онларида еътимодий кишиларни қо„юб о„зи ва иниси Бадахшон ва Хатлон тог„ларини беркицунлар. О„збек иш қилолмай ёнг„усидур"[1] Шайбонийхон Балхни қамал қилди. Лекин уни ололмади ва қо„шинларни Мовароуннахрга олиб кетишга мажбур бо„лди. Бунга сабаб Андижонда Султон Ахмад Танбал Шайбонийхонга қарши исён бошлади. Шайбонийхон қо„шинлари билан Андижонни қамал қилди, қаттиқ жанглардан кейин шаҳар егалланиб, Султон Аҳмад Танбал ог„а-инилари билан қатл етилди. Андижонга Жонибек Султон хоким етиб тайинланди.

Шайбонийхон 1504-йилнинг баҳорида Хисорга юриш бошлаган. Лекин ҳеч қандай қаршиликка учрамай унинг пойтахти Хисори Шодмонни егаллади. Баг„лон, Қундуз ва Бадахшонни забт етиш учун у Маҳмуд Султон ва Муҳаммад Темур султонларни юборди. Хусравшоҳ уларнинг хужумига дош беролмай Қундузни о„з холига ташлаб о„ша пайтда Фархор қалъасига жойлашган Мирзо Бобурнинг паноҳига қочиб борди. Шайбонийлар сипоҳи о„шанда Арханг ва Бадахшоннинг катта қисмини фатҳ етди. Илгари Хусравшоҳга тобе бо„лган вилоятларни Шайбонийхон о„з яқин криндошлари о„ртасида тақсимлаб берди. Масалан, Қундуз, Баг„лон ва Бадахшонни забт етилган қисмини иниси Маҳмуд Султонга, Хисорни Хамза Султонга, Чаг„онённи Маҳдий Султонга инъом етди.

Хусравшоҳ ҳақида гапирадиган бо„лсак, у Қундузни қамал қилишга отланиб шаҳардан икки яг„оч наридаги Хожа Чортоқ деган йерни қароргоҳ қилди. Қундуз хокими Қамарбий Соли саройга Хамза султон ҳузурига ёрдам со„раб чопар юборди. Хамза Султон Қундузга ко„п сонли лашкар билан Матлаб Султон ва Мамоқ Султонни юборди. Охир-оқибат Хусравшох маг„лубиятга учраб асир олинди. Уни шаҳар ко„чалари ва бозорларидан шармандаи-шармисор қилиб олиб о„тдилар. Со„нг бошини танидан жудо қилдилар.

1505-йилнинг қишида бошланган Хоразм қамали худди Самарқанд қамалидек олти ой чо„зилди. Хоразм хокими Чин Со„фи мардона жанг қилди.

[1] Z.M. Bobur "Boburnoma" 117-bet

Лекин Шайбонийхон олтинчи ой бошида йетиб келган янги кучлар ёрдамида уни йенгишга муяссар бо„лди. Хон Хоразмни Купакбийга бериб о„зи Самарқандга қайтди. Бобоси салтанатининг асоси бо„лмиш йерларни бирин-кетин егаллаб зо„райиб бораётган Шайбонийхоннинг ҳаракатлари Хуросон хукмдори Султон Бойқаро ко„нглига г„улг„ула солди. У Шайбонийларга қарши чиқишга аҳд қилди.

Шайбонийхоннинг Балхга қараб ё„лга чиққанини ешитиб, жангга отланган Хусайн Бойқаро 912-йилнинг Зулҳижжа ойида - 1506-йилнинг 5-майида ё„лда қазо қилди. О„ша йилнинг ноябрида Балх то„рт ойлик қамалидан кейин Шайбнийхон қо„лига о„тди. Султон Хусайн о„зининг то„нг„ич о„г„ли Бадио„ззамонни валиахдликка белгилаган еди. Бироқ унинг қазосидан со„нг Ҳирот саройида нуфузли о„рин тутган Хадичабегим - о„лган Мирзонинг беваси хийла-ю найранглари билан о„з о„г„ли Музаффар Мирзони тахтга о„тказди. “Бадииззамон Мирзо билан Хусайн мирзо Ҳирот тахтида Баширкат подшоҳ қилдилар”[1].

1507-йилнинг май ойида Шайбонийхон катта қо„шин билан Хуросон пойтахти Ҳиротга юриш бошлади. Қорабог„да бо„либ о„тган жангларда Убайдулла Султон ва Мухаммад Темур Султон темурийлар қо„шинини тор-мор етди. Бадиуззамон Ҳиротга кирмай Қандаҳорга қараб қочди.

Музаффар Хусайн еса жанг пайти шаҳарга йетиб шайхул ислом Сайфиддин Ахмад Тафтозонийнинг бог„ига қо„нди. О„ша захоти у о„з ҳузурига қози Ихтиёриддин бошлиқ шаҳар мудофаасини ташкил қилишда ко„мак со„ради. Аммо чақирганлар бунга ко„нмаганлардан со„нг, бадбахт шахзода Астрободга қараб қочди. Шайбонийхон бошчилигидаги еллик минг кишилик қо„шин тез орада Ҳирот яқинига йетди. Ҳиротнинг ко„зга ко„ринган аёнлари шаҳар калитларини хонга топширди. Шундай қилиб, 1507-йил май ойининг охирида Ҳирот егалланиб Шайбонийхон номига хутба о„қилди.

1507-1508-йилларда Шайбонийхон Жом, Марв, Машҳад, Сабзавор ва Дамг„онни қо„лга киритди. Хон янги забт етилган йерларни о„з фарзандлари,

[1] Z.M. Bobur “Boburnoma” 117-bet

биродарлари ва султонларга бо„либ берди. Ҳирот - Жонвафобийга, Марв - Қубизнайманга, Балх - Хоразмлик Султоншоҳга, Хисор атрофи билан Маҳдий Султон ва Ҳамза Султонларга, Қундуз - Аҳмад Султонга, Тошкент - Суюнчхо„жахонга, Ахси - Жонибек Султонга, Андижон - Маҳмуд Султонга, Хоразм - Қушчи Купакбийга, Туркистон - Ко„чкинчихонга берилди.

Бухоро ва Қорако„л ноиблиги Шайбонийхон укаси Султон Маҳмудга бутун мамлакатнинг жавоҳири Самарқанд билан Кеш ва Миёнка Аёлтий билан биргаликда о„г„ли Муҳаммад Темур салтанатига берилди. Бироқ Моворауннаҳр билан Хуросон мулкининг янги егаси бо„лмиш Муҳаммад Шайбонийхоннинг ҳар бир ҳаракатини зийраклик билан кузатиб турган шахс аллақанчалар тарих саҳнасида мавжуд еди. Бу шахс жуда ёшлигидаёқ Ширвоншоҳ тахтини кейин еса Ерон тахтини қо„лга киритишга муваффақ бо„лган шоҳ Исмоил (1510-1524) еди.

XV аср охири ХВИ аср бошларида нафақат Туркистон балки Еронда ҳам катта сиёсий о„згаришлар юз беради. Чунончи, Г„крбий Еронда хокимиятга янги сиёсий куч - Сафавийлар (қизил бошлар) келади. Гарчи манбаларда Сафавийларнинг (1501-1732) келиб чиқиши ҳақида турлича талқинлар мавжуд бо„лса-да, (масалан: Сафавийлар сулоласи насабини араблар, куртлар, турклар билан бог„лаш ҳоллари бор), аммо бир нарса фанда аниқ, яъни Сафавийлар кичик Осиё ва О„рта шарқдаги муайян бир туркий ҳарбий-сиёсий кучларга суянганлар. Улар ко„магида хокимиятга келганлар, улар ёрдамида хокимиятни бошқарганлар[5].

Уларнинг қизил бошли дейилишига сабаб - бош кийимларининг қизил рангда бо„лганлигидандир. Зеро, Кичик Осиё қавмларининг ХИИИ - ХИВ асрлардаёқ Қизил қулоқ кийиб, юрганликлари маълум.

Шайбонийхоннинг Моворауннахр-у, Хуросонни қулга киритиши шоҳ Исмоил учун навбатдаги уруш улар о„ртасида бо„лажагини билдиради. Кейинги

---

[5] Farrux Sumer. Safaviy davlatining barpo bo„lishi va rivojlanishida anadulu turklarning roli. Anqara 1992-yil. b -42

воқеалар шоҳ тахминини исботлади. Шоҳ Исмоил давлатида ҳар бир масжидда шиа имонларининг номи хутбага қо„шиб о„қитилиши қонун кучига кирган еди. Шайбонийхон еса сунъий мазҳам тарафдори сифатида бундай шаккокликка тезроқ барҳам берилишини акс холда уруш бошлажагини айтиб Шоҳисмоилга таҳдидли мактублар жо„ната бошлади. Шайбонийхон о„з мактубларига Сафавийлар ҳукмдорлигида о„зига тобе султонларга мурожаат қилганидек, беписанд тарзда ундан Маккага бориб тавба қилиб, кайтишини о„з номини хутбага қо„шиб о„қитишини о„зига лойиқ совг„алар ҳозирлаб хузурига бош егиб келишини талаб, иддаоли ко„рсатмалар берарди. Шоҳ Исмоил бу мактубни жавобсиз қолдирган, шекилли Шайбонийхон буни унинг заифлигига ё„йиб қо„л остидаги кенг мамлакатни янада кенгайтириш пайига тушди. Хуросоннинг жанубидаги шафқациз о„збек о„рдуси Қандаҳорнинг нарига тарафига кечиб о„тди. Шу тариқа хирмон устига хужумга ҳозирлик ко„рилаётганига Шох Исмоил хужумни то„хтатиш қасди билан жавоб берди. Суфига Кашкул ва Ҳасса юбориб қуйидаги мактубни ёзди: “Бу ҳодисаларни қабул ет, улар сенинг отангдан қолган мерос аломатларидир. Аммо менга келганда мен о„зимнинг улуг„ машҳур бобом Чингизхондан мерос қилич билан хокимият олдим. Агар сен о„зингнинг тиланчилик давоингдан рози бо„лмасанг о„з-о„зингдан о„пкала”

1509-йилнинг Шоҳ Исмоил г„азабга то„ла бир мактуб битиб Шайбонийхонга жо„натди. Мактубда панд-насиҳат кор қилмагани учун хоннинг тазирини қилич зарби билан бериб қо„йиш лозим деб топилганини маълум қилди. Аммо мактуб жунатишга, жо„натиб о„зи қулай вазиятни кутди. Шундай қулай вазият ҳақида хуфиялар хабар келтирди. Улардан Шайбонийхон қо„шинининг асосийси Дашти Қипчоқдаги Қозоқ ва муг„ул хонлари билан жангу-суронни овора еканлигини хоннинг о„зи раҳбарлик қилаётган қо„шин еса Ферузқо„зи қабиласининг исёни сабабли Жанубга ҳаракат қилишдан то„хтаганлигини ешитиши билан Шоҳ Исмоил Қизил бошлар қо„шинини бошлаб Хуросон сарҳадларига бостириб кирди. Шоҳ Исмоилнинг босиб келаётганини ешитган Муҳаммад Шайбонийхон Марвга кетди. Шайбонийхон

Моворауннахрга чопарлар юбориб, султонларни қо„шинлари билан тезда келиб йетишини айтди. Лекин, султонлар о„з вақтида йетиб келмади. Бунга сабаб Шайбонийхон Султонларни о„збошимчаликлари учун вазифаларидан четлаштирилган еди. Жумладан, Убайдулло Султон Бухоро хокимлигидан, Жонибек Султон Андижон хокимлигидан ва - Ко„чкинчихон Туркистон хокимлигидан олиб ташланган еди.

Қо„шинларида бу султонларнинг таъсири кучли бо„либ, улар хоннинг бу сиёсатидан норози едилар.

Шоҳ Исмоил Марв қо„рг„онида қамалиб олган Шайбонийхонни хийла билан қалъадан ташқарига чиқарди ва унинг қо„шинига жиддий шикаст йетказди. Мана шу жанг со„нгида бо„йнига о„ралган қилич зиёни билан о„збеклар ҳукмдори халок бо„лди. Бу воқеа 1510-йилнинг 6-февралида содир бо„лди.

Абу Тоҳирҳо„жа "Самария" асарида ёзишича, Шайбонийхоннинг о„г„ли Муҳаммад Темурхон отасининг мурдасини келтириб о„з хотини Маҳдий Уляхоним солдирган мадраса ҳовлисида тупроққа топширади. Шундан буён бу мадраса Шайбонийхон мадрасаси номи билан атала бошланди.

Шундай қилиб, Муҳаммад Шайбонийхон Ерон босқинчиларига қарши тенгсиз жангларда динимиз ё„лида қаҳрамонларча халок бо„лди. У бошлаб берган сулола тарихимизда Шайбонийлар сулоласи номи билан аталди.

Муҳаммад Шайбонийхон о„лимидан со„нг тахтга Абдулхайрхоннинг о„г„ли Ко„чкинчихон (1510-1530) марҳумнинг амакиси чиқарди. Гарчи у расман 20 йил мамлакатни бошқарган бо„лса-да, аммо сулола ичида мавжуд баъзи бир қарама-қаршиликлар сабаб, Шайбонийлар Муҳаммад Шайбонийхон замонидек қатъий ички ва ташқи сиёсат юргиза олмаганлар.[6]

Шоҳ Исмоил Ҳиротни олгач, Бадахшон, Қобул, Қандахорни ҳам егаллади. Тез орада Шайбонийлар ва Еронийлар о„ртасида сулҳ битими тузилди, унга биноан Амударёнинг чап томони Еронийларники, қилиб белгиланди. Сулҳ натижасида Хуросон Шайбонийлар қо„лидан кетди. Бобур - Моворауннахрни

---

[6] **Ahmedov B. "O'zbekiston tarixi manbalari". T., 2001 yil. b - 68.**

егаллаш учун шоҳ Исмоил билан иттифоқлашди. Бобур 1511-йили хон Мирзо ибн Султон Мирзони шоҳ Исмоил ҳузурига юборди. У билан ҳайриҳохлик, итоаткорликни ифодаловчи ариза ҳам юборию ёрдам со„ради. Шоҳ Исмоил Бобур Мирзо илтимосини ортиг„и билан бажариб о„з аскарларидан хон Мирзога ҳамроҳ қилди. Мирзо қо„шин билан Хуросонга йетиб келади. Бобур буларнинг ёрдамига таяниб Хисор устига қо„шин тортди. Хисорни бошқарган Хамза Султон ва Маҳдий Султон душманларнинг келишларидан огоҳ бо„либ бу ходисани маълум қилиш учун Самарқанд ва Бухорога одам юбордилар.
О„злари еса душманга қарши чикдилар. Сурхоб дарёсининг со„л ирмог„и оби Ҳингов устига қурилган бо„ш Сангин деб аталган Тош ко„прик устида бу 2-қо„шин то„қнашди. Бобур бу жангда г„алаба қилиб Хамза Султон Маҳдий Хисор мамлакатини босиб олди.

Бобур Мирзо Самарқандга кирган куниёқ шоҳ Исмоилнинг шоҳ Исмоилнинг қатъий талабларидан биринчисини бажарди - Самарқанддаги Жомеъ масжидида о„н икки Шиа имомларининг ва шоҳ Исмоилнинг номи хутбага қо„шиб о„қитилди. Бобур Мирзонинг Самарқанд жомеъ масжидида о„н икки шиа имоми номини хутбага қо„йдириб о„қитиши Самарқандликлар орасида норозилик уйг„отди. Икки о„т - Ватан меҳри ва тахт даъвоси о„ртасида қолган Самарқанд билан Бухоро оралиг„ида от чоптириб юриб о„збек султонлари ҳужумларини қайтириш о„з мавқеини мустаҳкамлаш учун қанчалик уринмасин қилган хатти-ҳаракатларини маҳаллий халқ томонидан қо„ллаб-кувватланмади.

Бобру Мирзо Турон салтанати пойтахтига қизилбошлилар васалли сифатида кирганидан норози бо„лган Самарқанд казо-казолари хусусан, Шайбонийхонга яқин кишилардан бо„лмиш Хо„жа Низом бошчилигидаги одамлар Убайдуллохоннинг Самарқандга келишини со„райди. Ко„ли Маликда Убайдулло Султон, Темур Султон, Жонибек Султон бошлиқ Шайбонийлар қо„шини билан Бобур о„ртасида жанг бо„либ о„тади. Бу жангда Бобур маг„лубиятга учраб, Хисорга чекинади. У яна Шоҳ Исмоил ҳузурига одам юбориб ундан ёрдам со„райди. Шох Исмоил унинг илтимосини йерда колдирмайди ва о„зининг бош амири Нажми Соний бошчилигидаги 80 минг қо„шинни ёрдамга

жо„натади. Бобур Мирзо мана шу амир бошчилигидаги қо„шин билан дастлаб Қарши шаҳрини қамал қилади. Нажми Соний қо„шни Убайдуллохон ва Жонибек Султон Кармана атрофида Ко„чкинчихон билан Темур Султон бошлиқ бошқа о„збек султонлари Миёнколда едилар. Миёнколдан ё„лга чиққан Темур Султон ва Абу Саидхон илдам юриб, Г„иждувон қалъасига кириб уни истехкомга айлантирдилар. Нажми Соний қо„шини йетиб келиб қалъани қамал қилади. Қарши шаҳри егалланиб аҳолиси қиличдан о„тказилади. Бу жангда Шайбонийларнинг қо„ли баланд келиб Еронийларни маг„лубиятга учратади. Нажми Соний жангда о„лдирилади. Саккиз ойлик Бобур хокимиятидан кейин Самарқанд янак Шайбонийлар қо„лига о„тади. Бобур хавфни қайтаришда Мухаммад Шайбонийхоннинг жияни Убайдулло Султон жонбозлик ко„рсатади. Умуман, олганда, худди мана шу султон олий тахтга о„тирганга қадар Шайбонийларни ички ва ташқи сиёсатга еътиборга молик тадбирларни амалга оширолмаганлар. 1530-йилда Ко„чкинчихон вафот етади. Вафотидан кейин 1530-1533 йилларда Ко„чкинчихоннинг о„г„ли Абу саид хукмронлик қилади. 1533-йили унинг вафотидан со„нг олий хокимиятга яъни Мовороуннахр тахтига Убайдулло келади. Шунда ҳам осонлик билан емас, чунончи пойтахт Самарқандда о„рнашиб олган Ко„чкинчихон авлодлари унинг шаҳарга кириб, расм бо„йича тахтга чиқишига то„сқинлик қилганликлари сабаб Убайдулло Бухорода Олий хукмдор деб еълон қилинади.

Демак, пойтахт ҳам о„ша ёққа ко„чади. Г„айратли ва уддабурон Убайдуллохон (1533-1539) мамлакат ичкарисида тартиб о„рнатишда ва айниқса Хуросонда Моворауннаҳрнинг илгариги мавқеини мустаҳкамлашда ко„п тадбиркорни амалга оширади. Убайдуллохон даврида Еронга ва Хоразмга бир неча бор ҳарбий юришлар уюштирилди. Ҳирот, Машҳад каби шаҳарлар ҳам егалланиб кейинчалик қо„лдан кетди. Бу даврда Султонларнинг о„збошимча харакатларига барҳам берилиб мустаҳкам давлат боқаруви жорий етилди. Убайдуллохон вафотидан кейин Моворауннаҳрда феодал тарқоқлик кучайди. Хокимият тепасига Ко„чкинчихоннинг о„г„ли Абдуллахон (1539-1540) келади. Лекин Абдуллахоннинг хукмронлиги 6 ойдан ошмайди. У вафот етгач,

мамлакатда қо„ш хокимиятчилик бошланади. Бухорода Убайдуллохоннинг о„г„ли Абдулазизхон (1540-1550) Самарқандда Шайбоний султонларнинг хокимият учун курашш шу қадар кучайиб кетади. Бу вақтда Тошкент ва Туркистонда Навро„з Ахмадхон (1551-1556), Кармана ва Минколда Абдуллахоннинг отаси Искандархон (1561-1583), Балхда Пирмухаммадхон (1557-1561) Насаф вилоятида Абдуллахоннинг амакиваччаси Қилич Қора Султон, Хисор ва Бадахшонда Шайбонийхоннинг набираси Бурхон султон (1550-1556) мустақил хоким едилар. Олий ҳукмдор сифатида расман Абдуллохон ИИ нинг амакиси Пирмуҳаммадхон, 1561 йили еса отаси Искандархон еълон йилинган бо„лса-да, аммо амалдаги сиёсат тугуни Абдуллохон ИИ ихтиёрида еди[7].

Расмий хон сифатида еса у фақат 1583 йили яъни отаси о„лимидан со„нг олий тахтга чиқади.

Абдуллохон ИИ со„нгги 20 йил давомида сиёсий бошбадоқлик натижасида парчаланган мамлакат қилиб, бу ё„лда ко„п ва муваффақиятли, шу билан бирга машаққатли ҳаракатларини амалга оширган буюл сиёсий давлат арбобидир. У Самарқанд, Шахрисабз, Фарг„она, Тошкент, Хоразм, Термез каби вилоятларни пойтахт Бухоро атрофида бирлаштириш ё„лида ҳарбий-сиёсий тадбирларни руёбга чиқаради. Бу сиёсатнинг мураккаблилиги нечог„лик бо„лганини шундан ҳам ко„рса бо„ладики, 1578-йили яъни фаол сиёсат юргиза бошлаганидан 20 йил о„тганидан кейин ҳам Самарқанд, Хоразмни пойтахт ихтиёрида сақлаб қолишдек юмушларини бажаришга мажбур бо„лган. Хоразмни Марказий хокимият доирасига киритиш учун - уч маротаба уринган ва охири мақсадига 1596- йилда о„лимидан 2 йил бурунгина еришганини олайлик. Хуллас, мамлакат сиёсий яхлитлигига еришиш осон кечмаган.

Абдуллахон ИИ Амир Темурдан со„нг Дашти Қипчоққа нисбатан қатъий сиёсат юргиза олган ягона ва со„нгги давлат арбоби ҳисобланади. Чунончи, у 1582-йили мазкур ё„налишда Бухоро хокимиятини тиклаш ниятида ҳарбий юриш уюуштириб, улуг„ тоққа (ҳозирги Қараг„анда вилоятининг г„арбида Сариқ сув дарёсининг шимолида жойлашган тог„лик) боради. Манбаларда шу муносабат

---

[7] **Hofiz Tanish Buxoriy “Abdullanoma” 1-jild 139, 299-betlar.**

билан қизиқ маълумот бор. Абдуллахон ИИ улуг„ тоққа йетиб боргач, тог„ тепасидаги бир минорада битилган қуйидаги со„зларга ко„зи тушади: "Тарих йетти юз то„қсон учинда қо„й йили, ёзнинг ора ойи Турон Султони, Темурбек икки юз минг черик била Тўхтамишхон юртига интиқом учун юрди. Бу йерга йетиб, белги бо„лсин деб бу минорани қурдирди. Тангри нусрат бергай, иншооллох Тангри ел кишига раҳмат қилг„ай, бизни дуо билан ёд қилгай"[8].

Мазкур битиклар 1391-йили Амир Темур То„хтамишхонга қарши лашкар тортган кези шу тог„ устига чиқиб бе йерда бир минора қурдириб унга ёздирган хотира со„злари еди. Абдуллахон ИИ Соҳибқирон ҳақида дуолар о„қиттириб, о„зи ҳам Қарши томонда минора қуришга буйруқ беради ва унга "Кимки бу манзилга қадам қо„йса, хайрли дуо ила ёд айласин" деган со„зларини уйдиртиради" Мазкур гувоҳликлар Абдуллахон ИИ нинг Амир Темур даври Турон замин шухрати ва қудратини тиклаш ниятини нечог„лик баланд бо„лганлигидан далолатдир. Фиркимиз исботи сифатида Абдуллахон ИИ нинг 1563-йилиёқ Шайбоний Ко„чкинчихонга лашкар бериб уни Сибир хонлигида хокимиятга келишида қо„ллаб-қувватлаганлиги ҳамда Сибир хонлигининг Бухоро билан яқиндан сиёсий, иқтисодий ва диний алоқаларда бо„лганлигини келтириш мумкин. Агар биз, Абдуллахон ИИ нинг 80- йилларда Хуросонда, айниқса унинг марказлари Ҳирот, Машхадда 90-йилларда еса Сейистон Гармсир ва Хилмант дарёсигача бо„лган йерларда Бухоро хокимиятини о„рнатгани Қандахорга қамал қилганини назарда туцак, у холда биз Абдуллахон ИИ даврида улуг„ тог„дан Хилмант дарёсигача, Сибир дарёсидан Машҳадгача бо„лган хокимият - Бухоро қо„л остида бирлашганини гувоҳи бо„ламиз. Бундай натижага Амир Темурдан со„нг Абдуллахон ИИ еришди.

Абдуллохон ИИ 1598-йили 65-ёшида вафот етди. Умрининг со„нгги йилларида у о„г„ли ва валий аҳди Абдулмо„мин (1568 йилда туг„илган) билан бироз қарама- қаршиликда бо„лгани маълум. Аниқрог„и манбаларда берилган маълумотларга ко„ра Шайбонийлар орасида мардлик, шижоат, беназир

---

[8] **Abulg'ozi Bahodirxon "Shajarai turk" 143-bet.**

Абдулмо„мин отасидан олий тахтни талаб қила бошлайди. Юқорида айтилган Искандархон расман олий хукмдор бо„лса- да аммо амалий ишни Абдуллохон ИИ нинг о„зи бажарганини важ қилиб олган Абдумо„мин ниятидан қайтмай олий тахт учун очиқчасига бо„лмаса ҳам ҳар ҳолда ко„п уринган. Лекин, тез орада отасининг куни битиб, 1598-йили у расман хонлик курсига о„тиради.

Абдулмо„мин о„з мавқеини мустаҳкамлаш ё„лида тахтга даъвогарлик йилларида отаси томон бо„лган баъзи амалларни қатл еттирди. Бу билан ҳам чекланмай хатто Шайбоний шаҳзодаларни ҳам аямайди. Со„нг еса салтанат ишларига киришиб, аввал шу йили Тошкентда юз берган Шайбоний султонлар исёнини бостиради.

Кейин Хуросонда о„з мавқеини мустаҳкамлаш ё„лида ё„лга чиқаради. О„ша давр тарихчиларининг гувоҳлик беришича, Абдулмо„мин қизиққон, чо„рткесар шахс бо„либ, отаси даврида хузур ҳаловат ва тақвога о„рганиб қолган Бухоролик бир қатор бекларнинг пайига тушган. Улар буни сезиб мазкур Хуросон ё„лига чиққан О„ратепа ва Зомин оралиг„ига йетган. Абдулмо„минга қарши суиқасд уюуштириб уни о„лдирганлар. Тахтга со„нгги Шайбоний ҳукмдор Пирмуҳаммадхон чиқади. Орадан 2 йилча вақт о„тиб, 1601 йили Самарқанд хокими Боқи Муҳаммад тақдири билан бирга умуман Шайбонийлар сулоласи тақдири ҳал бо„лади. Зеро, Боқи Муҳаммад бошқа бир сулола - Аштархонийлар сулоласи еди. Демак, 1601 йили мамлакатимиз сиёсий саҳнасига янги сулола - Аштархонийлар сулоласи чиқади.

Шундай қилиб, 1500-1601 йилларгача Моворауннахрда хукмронлик қилган Шайбонийлар сулоласи ҳукмронлигига барҳам берилди.

Шайбонийлар даври - давлат бошқаруви масаласига то„хталадиган бо„лсак, олий - давлат идораси даргоҳ ҳисобланган. Унинг тепасида Олий ҳукмдорлар - хон турган. Олий ҳукмдорлик отадан болага емас, балки сулоладаги енг улуг„ ёшдаги намоёндага о„тиши тартиби дастлабки Шайбонийлар даврида сақланган бо„лса-да асосан ХВИ асрнинг 40-йилларидан бошлаб сулола ичидаги оммавий анъана устун чиқа бошлаган. Абдуллахон ИИ даврига келиб еса бу ҳалокат аниқ бир шаклга тушган. (Бу йерда расмий хокимиятни Искандархон о„г„ли

Абдуллахонга ва Абдуллохондан Абдулмо„минга о„тганини назарда тутмоқдаман).

Даргоҳдаги хондан кейинги муҳим давлат вазифаси - нақиб хисобланган. Таржимада сардор, бошлиқ, йетакчи маъносини берувчи нақиблик мансаби амалда анча кенг мазмун ва ваколатга ега бо„лган. Нақиб хоннинг енг яқин ва ишончли кишиларидан ҳисобланган. Расмий қабул маросимларида унинг олий хукмдорларидан чап томонидан биринчи бо„либ жой олиши Нақибнинг даргоҳда тутган юксак мақомидан далолатдир. Хоннинг фармон, ёрлиқларида ҳам Нақиб номи биринчи бо„либ закр етилган.

Давлат аҳамиятига молик мансаблардан яна бири Оталиқдир. Номидан ко„риниб турибдики, Оталиқ қилмоқ, отасининг о„рнини босмоқ мазмунини берувчи мазкур лавозим Марказий хокимиятнинг вилоятлардаги сиёсатини белгилашда катта аҳамият касб етган.

Олий Ҳукмдор чиқарган ҳукмлар, ёрлиқлар ва бошқа расмий хужжатларни о„з егаларига йетказиш тартибларига парвоначи жавобгар бо„лган. Уруш пайтларида еса улар ҳарбий йетакчилик вазифалар билан ҳам шуг„улланган.

Даргоҳга тушган аризаларни қабул қилиш уларга жавобини бериш ҳамда мамлакатдаги ижтимоий адолат тартибларига риоя қилишнинг назорати каби юмушларига Додгоҳ мутасадди еди. Шунингдек, у елчиларни қабул қилиш, ҳатто шахсан елчи сифатида бошқа мамлакатларга бориб келишини амалга оширган.

Даргоҳдаги яна бир муҳим лавозимлардан бири бу - Ко„калдош ҳисобланади.

Улар Олий хукмдорларга ва расмий сулолага енг яқин кишилардан бо„лган. Бир со„з билан айтганда, мазкур мақом вазифаси мамлакатда Олий ҳукмдор олиб бораётган сиёсий дахлсизлиги унга кишиларнинг муносабати билан бог„лиқ юмушлардан иборат бо„лган.

Сулола ички муносабатларига оид тадбирлар, чунончи, олий ҳукмдор билан шаҳзодалар о„ртасидаги алоқаларни ташкилий тартиби асосида ё„лга қо„йиш ишини - Хон ясовули олиб борган.

Даргоҳдаги ҳақсизлик, тартиб келди-кетдидан хабардорлик каби тадбирлар

- Ешик ог„аси каби ички тақсимотлари бо„лган бу хизмат вакиллари уруш пайтларида олий хукмдорларнинг енг муҳим ҳарбий топшириқларини ҳам бажариб борганлар. Даргоҳ фаолиятида катта мавқега ега лавозимлардан яна бири - Шайхулислом бо„либ, давлат ва мафкуравий хаётда унинг о„рни фавқулодда еди.[9]

Шайбонийлар давридаги девонлар тизими ҳақида фикр юритиш бир оз мушкулроқ. Хофиз Таниш Бухорий гувоҳликларига ко„ра, Девонбеги мамлакатнинг муҳим ишларидан Молия, Солиқ, Йер, Сув масалалари, вилоятлар бо„йлаб амалдорларга иш тафсимлаш, мансабларга тайинлаш ва буларнинг барчаси ҳақида олий ҳукмдорларга ҳар куни ҳисобот бериб туриши керак бо„лган.

Демак, Девонбеги (бош вазир) нима бо„лганда ҳам о„зининг илгариги мақомини бутунлай ё„қотмаганлар.

Шайбонийлар даврида Мовораунна҇ҳрда йе, сув муносабатлари қуйидаги ко„ринишларга ега еди: Давлат мулки, вақиф хамда хусусий мулкдорлардан иборат еди. Унумли йерларнинг асосий қисми хонлар уларнинг қариндош уруг„лари, руҳонийлар ва ҳукмрон синфнинг бошқа намоёндаси қо„лида то„планган еди. Деҳқончилик ва чорвачилик хўжалигининг асосий тармоқларидан еди.

Деҳқончилик ҳақида со„з юритганда аввало суг„ориш ишлари қай даражада ё„лга қо„йилганлигини айтиш жоиздир. Бунда суг„ориш ишларида табиий таянч бо„либ келган анъанавий манбалар - Зарафшон, Чирчиқ, Сирдарё, Амударё, Вахш, Мург„об дарёлари имкониятларидан фойдаланганлиги ҳам шубҳасиздир.

Масалан: “Меҳмонномаи Бухоро” муаллифи Сирдарё дарёси имконлари ҳақида со„з юритар екан, бу дарёнинг кечув жойларидан, ирмоқларидан ко„плаб, катта-катта анҳорлар қазилган ва суви билан атрофдаги екинзорлар суг„орилганлигини алоҳида таъкидлайди. Сиг„ноқ атрофини ободонлаштиришда бу яққол ко„рсатилган[11].

Сунъий суг„ориладиган йерлар деҳқончиликни ривожлантиришда асосий негиз ҳисобланган. Суг„ориладиган йерларда пахта, буг„дой, шоли, беда,

---

[9] Ravshanov P. “Qashqadaryo tarixi”. T., 1995 yil. b - 165.

бог„дорчилик ва сабзавотчилик яхши еди.

Деҳқончиликнинг бундай тури адирлар ва водийларида яхши ё„лга қо„йилган еди. Лалмикор деҳқончилик, чорвачилик билан бирга олиб борилган. Деҳқончилик учун яроқсиз бо„лган йерларда, серо„т яйловларда чорвачилик ривожланган.

2 . СҲАЙБОНИЙЛАР ДАВРИДА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЙОТ

2.1.Шайбонийлар давлатида илм-фан ва таълим

Мовароуннаҳрдаги иқтисодий ва маданий ҳаёт ҳақида гап кетганда, аввало, аҳолидан турли солиқлар олинар еди, асосий йер солиг„и - хирож ҳисобланиб, ҳо„киздан- фойдалангани учун - закот то„ланарди. Амалдорларнинг маошлари учун - зобитона деган солиқ йиг„иларди, қо„шинларни сақлаш учун бутун аҳолидан ҳарбий солиқ ундирарди, бог„лар ва токзорлардан олинадиган солиқ танобнома деб аталган.

Ишлаб чиқаришга келсак, Шайбонийлар замонида ҳам тикувчилик, кулолчилик, темирчилик, қуролсозлик, заргарлик, дурадгорлик, қог„оз, қурилиш ашёлари каби бир қатор, соҳалар фаолият ко„рсатиб ички ва ташқи бозорда сотиладиган турли хилдаги маҳсулотлар тайёрланган. Бу маҳсулотлар (ипак, жун, ип газламалари, гилам, қуруқ мевалар, қорако„л ва бошқалар) билан савдогарлар Ерон, Хиндистон, Араб о„лкалари, Хитой, Қозон, Россия каби о„лкаларга қатнаган.

Шайбонийлар меъморчилик ишларида ҳам қатор ёдгорликлар қолдирганлар. Турли мақсадга мо„лжалланган қурилиш ишларини амалга оширганлар. Бу борада нафақат сулола намояндалари, балки о„з даврининг ко„зга ко„ринган катта моддий имкониятига ега кишилари ҳам четда қолмаганлар. Чунончи, Самарқанддаги Муҳаммад Шайбоний қурдирган Хония, Абу Саид Калбобо ко„калдош номи билан бог„лиқ мадрасалар, Бухорода шаҳар деворининг таъмирланиши, Мир Араб. Абдуллохон, Модарихон, Жуйбор, Фатхулла Қушбеш мадрасалари, Калон, Хожа Зайниддин, Абдуллахон, Чорбакир масжидлари,

Тошкентда Ко„калдош мадрасаси, Бароқхон мадрасаси, Туркистонда Муҳаммад Шайбонийхон масжиди ва ко„плаб мана шундай мадраса-ю, масжидлар турли шаҳарларда қурилган карвонсаройлар, бозорлар ва бошқа қурилиш ишлари бажарилганлар.

Манбаларда ёзилишича, биргина Абуллохон ИИ даврида минтақада бир минг битта равот ва сардоба қурилган екан[10].

Шайбонийлар даврида фан ва маданиятнинг ривожланишида мазкур сулола намояндаларнинг тутган о„рни катта бо„лган. Аввало, уларнинг о„злари ниҳоятда о„қимишли шахслар едилар. Чунончи, Муҳаммад Шайбонийхон, Ко„чкинчихон, Убайдуллохон, Абдулазитзхон каби Шайбонийлар туркий ва форсийда шеър битганлар. Диний ва дунёвий илмларда йетарли салоҳиятга ега бо„лганлар. Муҳаммад Шайбонийхон ёшлигида таълимни Бухоро мадрасасида олган. Убайдуллохоннинг мусиқа илмига катта раг„бати бо„лгани, мусиқий асбоблар чалгани, нозик хуснихат егаси бо„лгани маълум.

Шайбонийлар даврида ҳам тарих илми жуда ривож топган. ХВИ аср тарихини ёритиб берувчи "Таворихи гузидаи нусратнома", Мулла Шодийнинг "Фатҳнома", Биноийнинг "Шайбонийнома", Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома", Абдуллоҳ Насруллоҳнинг "Зубдат ал-асрор", Фазлуллоҳ Ро„збекхоннинг "Меҳмонномаи Бухоро", Зайниддин Восифийнинг "Бадои ул вақойе", Ҳофиз Таниш Бухорийнинг "Абдулланома" каби мумтоз тарихий асарлари фикримиз далилидир.

Бундан ташқари Муҳаммад Шайбонийхон даврида Биноийнинг "Ажойиб ул Махлуқот" географик асарини ҳам айтишимиз мумкин, деб о„тилган мавзуга хулоса ясалади.

XV асрнинг иккинчи ярмида миллий - маданий маркази бўлган Ҳирот, ХВИ асрга келиб ўз мавқиени йўқотди, аввал Шайбоний, кейинчалик еса Ерон шоҳи Сафовий ҳукмдорларнинг чекка шаҳарларидан бирига айланиб қолди.

Бу даврга келиб маданий ва адабий марказлик роли Самарқанд ва Бухорога кўчганди. Бу шаҳарларга фақатгина Ўрта Осиё территориясидангина емас, балки

---

[10] **"Silsilot as salotin". b - 147.**

Ерон, Афғонистон, Ҳиндистон шаҳарларидан ҳам бу ёки у соҳаларнинг иштиёқмандлари келар едилар. Натижада бу ўлкада ўша замон маданияти ва адабиётининг турли соҳаларида анча - кўзга кўринган вакиллар яшаб ижод етишган.

XVI асрда Мовароуннаҳрда адабиёт, тарих фани меъморчилик ва тасвирий санъат ривожланиб борди. Поезия жуда равнақ топди. Ҳасан Бухорий Нисорий (1566 йил)нинг “Музаккир ул - аҳбоб” ва Мутрибийнинг (1604 - 1605 йиллар) “Тазкироти Шуаро” номли Ўрта Осиё антолгиялари бунинг шоҳидидир.

Буларда Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида яшаб ижод қилган бир неча юз адабиёт ва фан арбобларининг номлари келтирилган. Антология тузилиши бу даврда аҳолининг маданий савияси юксак еканлигини кўрсатади.

XVI асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда Ўзбек тилида адабий ва тарихий асарларнинг пайдо бўлиши мароқли ҳодисадир. “Тарихи гузидайи Нуратнома” шу соҳадаги илк асарларидандир. Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” достони ҳам ўзбек тилида ёзилган. Бу икки асар, гарчи Шайбонийхоннинг топшириғИ ва иштироки билан ёзилган бўлсада, ҳар ҳолда Ўрта Осиё халқларининг тарихи, етнографияси ва адабиётига доир фактларга асосланган жуда қизиқ материалларни ўз ичига олган.

XVI асрда яшаб ижод етган шоирлардан бири, буюк шоир, адиб, тарихчи ва олим Бобурдир. Бобурномани А. Бевериж Бобурга шундай баҳо берган еди:

“... саҳоватлилиги, мардлиги, талантлиги, фанга, санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши жиҳатидан олиб қараганда, Осиёдаги подшолар ичида Бобурга тенг келадиган бирорта подшо топа олмаймиз”.

Бобур 12 ёшидан бошлаб умрининг охиригача деярли узлуксиз уруш ва юришлар билан банд бўлди. Лекин, шунга қарамай, у кенг ва чуқур билим олган ҳамда ажойиб истеъдоди билан ўз даврининг йирик маданият арбобларидан бири бўлиб яшагн еди. У қаерда бўлмасин, доимо илм - фан, санъат ва адабиёт оқиллари билан яқиндан алоқа боғлар, уларга ҳомийлик қилар ва турли илмий - адабий суҳбатлар ҳамда мунозаралар уюштирар еди.

Бобур 16 - 17 ёшларидан бошлаб, бадиий ижодиёт билан шуғуланади. У “Бобурнома”да 906 - 907 йиллар (1449 - 1500 йиллар) воқеаси ҳақида сўзлар екан, “ул фурсатларда бирор икки қатор байт олишув ердим, вам ғазал тугамайдир ердим” дейди. Бобур ўзбек классик адабиётининг, айниқса, Алишер Навоийнинг бой адабий меросини ҳамда форс, тожик адабиёти устоз санъаткорларининг адабий тажрибаларини ўрганади. Бобурни енг йирик ва енг ажойиб асари уни бутун дунёга танитган. Йевропа шарқшунослари, жумладан, Х. Вамбери томонидан Юлий Сезарнинг коментариялари билан бир қаторга қуйилган китоби “Бобурнома”дир. Бу асар тарихий манба бўлиши билан бирга ўзбек прозасининг қимматли ёдгорлигидир, шу билан бирга “Бобурнома” география, етнография, табиат, халқ медицинаси ва бошқа илмий соҳалар бойича ҳам қимматли маълумотлар беради.

Бобурнинг “Бобурнома”дан ташқари яна бир қанча асарлари бор, булар ислом дини ҳуқуқшунослиги ва шарият ақидаларини баён етувчи “Мубаййн” номли шеърий рисоласи “Валидия” номи билан аталган тасаввуфга оид китоби “Хатти Бобурий” номи билан машҳур бўлган алфабит жадвалидан иборат. Шулар жумласидандир. Абдулла ибн Муҳаммаднинг “Зубдат ул асрор” номли тарихий асари

XVI асрнинг биринчи чорагида мажбурдир. Унда Шайбонийхоннинг ҳалок бўлишига олиб броган сабаблардан бири - Шайбонийлар лагеридаги зиддиятлар очиб кўрсатилган.

Рашидиддин ва Шарофиддин Али Яздийнинг тарихий асарлари ўзбек тилига таржима қилинади. Улуғбекка бағишланган “Мунтаҳаби Жоме” ва “Таворихий шохий” деган асарнинг ўзбек тилига таржима қилинганлиги ўзбек тилининг таъсир доираси кенгайиб борганидан далолат беради.

Ўз замонининг тарихига доир “Шарафномаи шохий” деган катта асарини Ҳофуз Таниш Бухорий ёзган бўлиб сиёсий воқеаларга бой. Бу асарда Ўрта Осиёнинг ижтимоий - иқтисодий тарихига оид жуда ажойиб маълумотлар бор.

Шунингдек, бу даврда айрим Шайбоний ҳокимлари адабий асарлар яратишда қатнашганлар. Шайбонийхоннинг ўзи ҳам ўз замонасининг ўқимишли одами еди.

Бу ҳақда Х. Вамбери шундай ёзади, у ҳар ҳолда ўзининг Ероний душманлари тарафидан таъсир етилганидек, нимани ҳоҳласа, шуни бажариб юрувчи ваҳший бир кимса емас еди. Масалан, у замоннинг руҳоний уламоларига катта ҳурмат, ҳатто болаларча итоат қилиб, барча уруш сафарларида ўзи билан баробар кичкина гўзал кутубхонасини олиб юрар, Темур каби бу ҳам доимо диний мунозараларга қатнашган. Қуръоннинг баъзи бир оятлари ҳақида Ҳиротнинг нимқадам тафсифчилари бўлган қози Ихтиёр ва Муҳаммад Юсуфга еътироз ҳам билдирган еди.[11]

Шайбонийхон Бобур айтганидек, маъносиз ва лаззациз шеърлар ёзмаган, балким гўзал шеърлар ёзган. Шайбонийхон томонидан 1508 йилда ёзилган, чиғатой Туркий тилидаги "Баҳр ул асрор" (Ҳаққиқий йўлнинг денгизи) номли диний қасиданинг ягона қўл ёзма нусхаси Англиянинг Лондондаги Британия музейи кутубхонасида сақланмоқда. Бу қасиданинг бир жойида Шайбонийхон шундай дейди:

Подшолиғда Шайбоний фақрдан айрилмағил,
Фақр шоҳи икки олам ичра бо ълур подшо.
Тетри гар берди сета Ероний Турон,
Бандалик таврин Шайбоний бермагил елдан даҳо.

Шайбонийхоннинг шеърлар тўплами бўлган "Девон" 191 варақдан иборат бўлиб, бугун Туркиянинг Истамбул шаҳридаги Тўнқони саройи кутубхонасида сақланмоқда. Саккокий, Гадоий, Навоий анъанасидаги классик чиғатой Туркий шеъриятини давом еттирган Шайбонийхоннинг шеърларида диққатни ўзига жалб қилган ҳассос - шоирнинг Туркистон юртига бўлган чексиз муҳаббатини ҳар доим тилга олиб турганидир. Туркистоннинг Бухоро, Самарқанд, урганч, Ясси шаҳарлари
номини ўз шеърларида Шайбонийхонга қадар кўп ишлатган бошқа шоир йўқ десак сира янглишмаймиз. Масалан:

Жаннати ма ъво деган боғи Самарқанд елим,
Навсари а ъло деган оби Самарқанд елим,
Ёки Бухоро ҳақида йизилган

[11] // "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar" jo'rnali. 2005 yil. №4.

Бир заёлим бор кўнгилким пирму вафоий атайин.
Ул Бухоро шарида Ка ъба тавофин айлайин.

Шайбонийхон ХВИ аср адабиётига катта хисса қўшган шоирлардан биридир.

Шайбонийлар замонида фан кенг ривожланди. Ҳатто сонларни зарб қилиш ҳақида изоҳ берилган “Ҳисоб усуллари рисоласи” ХВИ асрга мансуб асардир. 1593 йилда Амин Аҳмад Розий “Ҳафт иқлим” (Етти иқлим) деган жўғрофий - биологис луғат тузди. Мутрабийнинг дунё харитаси кашф қилинган. “Тазкироти шуаро” ҳам тахминан шу вақтларда ёзилган. Бу даврда медицина соҳасида қилинган илмлар сезилиб турарди. 1541 йилда Муҳаммад Ҳусайн Ибн Ал - Меърони ас - Самарқандий тиббий ва фармакалогия руйхатига оид илмий асар ёзиб, ўта доривор ўсимликлардан дори тайёрлаш ва сақлаш учун ишлатиладиган идишларнинг рангдор нафис сйръатлар илова қилинди. ХВИ аср Қозиларнинг ҳужжатларидан биз Самарқандда табиблар кўз касалликларини даволаш ишлари билан шуғулланганликларини биламиз. Кўз табиби Шоҳ Али ибн Сулаймон Наврўз Аҳмадхон ҳузурида ишлаган. Самарқандда Кўчкинчихон замонида Ҳиротлик табиб Султон Али ишлаган. У касалликлар ва терапия ҳақида умумий маълумот берадиган “Табиблик дастурламаси”ни ёзган.

Шайбонийлар даврида кўп асарлар ўзбек тилига таржима қилинган. Китобга қизиқиш зўрлигидан кутубхоналар ташкил қилинган.

XVI асрда ҳаттотлик санъати жуда юқори даражада ривожланди.султон Али Машхадий, Мир Али Хиравий, Муҳаммад ибн Ишоқ, аш Шихобий ва бошқалар машҳур хуснихат усталари едилар. 1586 - 1587 йилларда Дарвеш Муҳаммад ибн Дўстмуҳаммад Бухорий полисрафия санъати назариясига оид асар ёзган.

Бу даврда ёзилган асарлар суратлар билан безатилган. Бундай асарлар жумласига “Фатҳнома”, “Тарихи Абулхайрхоний” 1521 йилда тузилган. Алишер Навоий асарларининг руйхати 1562 - 1563 йилда кўчирилган “Таворихи гузидайи нусратнома”ни кўрсатиш мумкин. Бу асарларни безашда ишлатилган минатюралар Ўрта Осиё моддий маданиятини акс еттиради.

Бу даврдаги мусввирлар ижодини тадқиқ қилган Г. А Пугаченкова ХВИ асрда Ўрта Осиёга хос алоҳида минатюра рассомлиги пайдо бўлди, деб айтган

еди.

Шайбонийлар худди Темурийлар сингари ниҳоятда ўқимишли мадраса таълимини олган, дунёвий ва дининй билимларни егаллаган, ҳарбий санъатда ҳам, шеърий санъатда ҳам истеъдодли, ижодкорлар билган, ҳатто форсчани гўзал ёзишни мукаммал егаллаган. Хуллас, зиёли давлат арбоблари бўлишган.

Шайбонийлар даврида илм - фан, маданият, адабиёт ва санъат, меъморчиликнинг равнақ топишида сулола вакилларининг ибратли шахсий таъсирлари ҳам зарворлидир. Мамлакатнинг турли томонларидан таниқли шоир, тарихчи ва олимларнинг Шайбонийни қора тортиб, панох излаб Бухорога келишлари ва лаёқатларига қараб мансаб ҳамда уй жой ва етарли маблағ билан таъминланишлари, иззат - икром топишларининг боисиҳам ана шундадир. Муҳаммад Шайбонийхон, Убайдуллохон, Рустам Султон, Абдулазизхон ва Жаҳонгир Султон шоир бўлишган, ўзбекча ва форсча шеърлар ёзишган. Абдуллахон И еса мусиқашунос, созанда ва астрономия билан шуғулланган. Абдуллахон ИИ Қуръони каримни тафсир қилишда ҳадиси шарифларни таҳлил ва талқин қилишда дин пешволарининг фан оламларига сазовор бўлган....Бу таърифу тавсифларимиз шунчаки, қуруқ гаплар емас, балки ўша даврда замондошлари бўлмиш таниқли муаллифлар томонидан ёзиб қолдирилганхолис фикрлардир. Мисол тариқасида бу бу китоблардан айримларини Камолиддин Биноийнинг "Шайбонийнома", Фазлуллоҳ ибн Рўзбехоннинг "Меҳмонномаи Бухоро" ва "Сулук ал - мулук", Мулла Шодининг "Фатҳнома" (Шайбонийхоннинг таржимоий ҳоли шеърий тарзда ҳикоя қилинади) ва Таворихи гузидом нусратнома (ўзбек тилидаги насрий асар), Абдулла ибн Муҳаммад ибн Али Насруллонинг "Зубдат ул - осор" (ўзбек тилида), Ҳофуз Таниш ибн Мир Муҳаммад ал - Бухорийнинг "Шартномаи шоҳий" (бу асар "Абдулланома" номи билан машҳур), Муҳаммад ибн Валининг "Бахр ул -асрор", Зайниддин Васифийнинг "Бадое ул вақое" деган асарини келтиришимиз мумкин. Бу руйхатини яна давом еттириш мумкин, лекин шу номи тилга олинган мумтоз тарихий ва мемуар асарларнинг ўзиёқ шайбонийлар даврида ҳам бўлганидек, тарих фани анча ривож топганини кўрсатади. Бироқ фарқи шундаки, темурийлар

даврида тарихий китоблар кўплаб форсча ёзилган бўлса, шайбонийлар замонида еса ўзбек тилида ҳам таъриф етилади.

Шайбонийлар даврида китобат ишларига қўлёзмаларни ҳуснихат билан кўчириш йўли билан нусхани кўпайтириш, уларни воқеабанд миниатюралар билан безатиш, чиройли ва чидамли муқоваларга жамлашга катта еътибор берилган. Шу тариқа, Алишер Навоий ҳомийлигида Камолиддин Беҳзод ва унинг сафдошлари томонидан яратилган Ҳирот рассомчилик мактаби вужудга келади. Зотан бу даврга келиб, бу ҳам, ўзбекларнинг бу борадаги маркази ҳам Ҳиротдан Бухороа кўчган еди. Шайбонийлардан Абдулазизхон ва Абдуллахон ИИнинг кутубхоналари ўша замон мусулмон Шарқидаги енг йирик китоб хазиналаридан еди.[12]

Шайбонийлар даврида ҳам темурийлар замонидаги юксалишнинг руҳи сўнмаган еди. Нафақат пойтахт шаҳарлар бўлмиш Самарқнқ ва бухорода, балки шулар билан бир қаторда мамлакатнинг барча вилоятларида ҳалқимизнинг бунёдкорлик ишлари давом етар, барча вилоятларимизда ҳам бизким ўзбеклар бағридан етишиб чиққан истеъдодли олимлар, шоирлар, тарихчилар, уламолар, санъаткорлар ва шу каби маданият, илм - фан, адабиёт ва санъат аҳли самарали ва баракали фаолият кўрсатар едилар. Чунки бизким ўзбекларнинг бирлашган ва марказларига ўз миллий давлати довруғи етти иқлимга етган Бухорои шарифдай пойтахти бор еди, Қорахонийлар салтанатидан сўнг, яъни 1212 йилдан кейин орадан уч ярим аср ўтгач, Бухоро пойтахтлик мақомига еришган еди. Мусулмон шарқидаги анъанавий удумга кўра сулолага асос солган шахс сулолабоши номи билан аташувчи Шайбонийлар давлати ибтидодидан енг қадим замонлардан Турон деб милодий 539 йилдан ҳам Турон, ҳам Туркистон деб номланиб келаётган мамлакатимизга анги ном берди: Ўзбекистон деб атала бошлади. Шайбонийларнинг тарихий хизматларидан бири, айтиш мумкинки, қайтарилмас хизматларидан бири шуки, Туркистон деганда барча туркий халқларга маълум даражада ўзига хос белги ва хислатлри, турмуш тарси ва бошқа шу кабилар билан фарқланувчи, хуллас ўз миллий қиёфасига ега, бизким ўзбекларнинг мамлакати

---

[12] **Muhammad Solih “Shaybiniynoma”. T., 1988 yil. b - 92.**

тушуниладиган бўлди. Бу чиндан -да қайтарилмас ва тарихий воқеа бўлиб, аллақачонлардир дунёга келган камолотга етиб, ўзлигини намоён қилган Турону Туркистон заминига туп қуйиб палак ёзган халқа, бизким, ўзбекларнинг ватанига худди олтин узукка ёқут кўз қойилганидек муносиб, мазмундор ва шарафли ном берилган еди: Ўзбекистон!!!

Меъморчлик - қурилиш санъатининг юксак поғонаси. Гоё, унда даврий тараққиёт- сивилизациянинг қиёфаси акс етда. У даврнинг вакили бўлмиш, жамиятнинг фойдалилик чидамлилик ва гўзаллик ҳақидаги кўтаринки ғояларини ўзида сақлаб қолиши мумкин. Меъморий ёдгорликлар қиёфасида тарихини ўзига хос тош китоби шаклланади, қўл билан яратилган мусиқа тимсолига айланади.

Ўзбекистон меъморчилигининг тарихий илдизлари узоқ асрларга бориб тақалади. Тарихга назар ташлар еканмиз, Сўғд, Бақтрия, Хоразм каби илк давлар давридан бошлаб, то Темургача ва ундан сўбг меъморчилик борасида муҳим улкан қурилишлар амалгам оширилганлигига шоҳид бўламиз. Айниқса, Темур ва темурийлар даврида меъморчилик ўз даврини ривожининг юксак чўққисига еришди.

Ўзбек меъморчилигида шайбонийлар темурийлардан кейин енг катта ҳисса қўшган сулола саналади. Шайбонийлар Темур ва темурийлар давридаги меъморчилик анъаналарини давом еттирдилар, ХВИ асрдан бизгача кўпгина архетуктура ёдгорликлари кўпроқ дининй мақсадларга мўлжалланган жамоат бинолари - масжидлар, мадрасалар, мозорлар, шунингдек, савдо - сотиқ учун белгиланган бинолар етиб келган.

Шайбонийлар даври меъморчиликда усталарнинг ижоди ҳажмини қисқартириш ва соддалаштириш ҳисобига кўпгина бинонинг декаратив пардозини заифлаштириш евазига, асосан гумбазсимон тошларнинг меъморий формалари ва уларни қуришда омилкорлиги кўзга ташланади. Бу меъмор усталарнинг катта истеъдодга ега еканликларини, материални ва қурилиш техникасини жуда билимдонлари еканликларини кўрсатади.

Шайбонийлар даврида енг йирик бинолар Бухорода қурилган. Бу даврда Бухоронинг иқтисодий ва сиёсий обрўсини ошиши шаҳар аҳолисининг кўпайиши

унинг кенгайишига сабаб бўлди. Маълумки, меъморрий қурилишларда нафақат шайбоний ҳукмдорлар, балки сарой аёнлари ҳам актив иштирок етганлар. Масалан, Самарқандда Муҳаммад Шайбонийхон, Абу Саидхонлар мадрасалар қурдирганлар. Муҳаммад Шайбонийхон бундан ташқари Ясси шаҳрида жоме масжиди қурдирган. Балх шаҳри қалъасининг деворини таъмирлаштирган. Унинг ворислари даврида мазкур фаолият давом еттирилди. Хусусан Абдуллахон ва Абдуллахон ИИ даврида Бухоро шаҳри янги девор билан ўраб олинди.

XVI асрда қурилган жуда кўп монулинтал бинолар шаҳарни янада безади/ Самарқандда Бибихоним масжидидан кейинги „ринда турувчи масжиди Калон бунга мисол бўла олади. Масжиди Калон ўзининг тарихига кўра Темур Бибихоним масжидини такрорлайди: ҳовлисси тўғри бурчакли, атрофи айвон билан ўралган, шунингдек, ҳовлини ғарб томонидан катта дарвоза қаршсига меҳроб устида монументал йирик биносифатида кўкка кўтарилиб турган қурилишининг бош қисмида алоҳида кўзга ташланиб туради. Бинонинг бу қисми тетжида баланд ҳаворанг гумбаз бор.

1536 - 35 йилларда Масжиди Калон қаршисида Мирараб мадрасаси қурилди. Бу катта мадраса Убайдуллахоннинг маблағларига Мирараб деб аталган нуфузли шайх Абдулла Ямонли учун қурилган. Маълумки, Шайбонийхон шаҳид кетган. 1510 - 1520 йилларда амаким Кўчкичихон 1530 - 1533йилларда унинг ўғли Абу Саид Шайбонийлар давлатини бошқаради. Бироқ уларда ички низоларни бартараф етишда Сафовийлар давлатидек қудратли ташқи ғанимга қарши ураш олиб боришда шижоату - ўқув етишмайди.

Ана шундай тарихий шароитда тарих майдонига Муҳаммад Шайбонийхоннинг жияни Убайдулло Султон чиқади. У ғайратли, ўқувли давлат арбоби ва шижоатли лашкарбоши еди. 1533 йил хонлик мансабини егаллаган Убайдуллахон мамлакатни расман пойтахт Самарқанддан емас, балки Бухородан туриб бошқарди.

1530 йили, Убайдулло Султонхон ноиби бўлган бир пайтда ҳам, унинг ўзига ҳам фикр дўсти Мир Арабга оғир бир синовдан ўтишга тўғри келади. Сафовийларнинг қизил бошлилардан иборат катта қўшини мамлакатимизга

бостириб кириб то Ғиждивонгача етиб келади, Убайдулло Султон ўз қўшини билан душманга қарши чиқади. Биринчи тўқнашув жанг тақдирини ҳал қила олмайди, сабаби душман қўшини сон жиҳатидан ўзбек қўшинидан ортиқ еди, Убайдулло Султоннинг қўшини кам сонли бўлгани учун ертаси куни бўлажак жангда қўли баланд келиши амри маҳол бўлиб қолади, лашкар орасида тушкунлик юз бера бошлайди. Ана шундай қалтис бир вазиятда, кеч оқшом пайтида Мир Араб Ҳазратлари қўшин қошида шундай бир нутқ ирод етадиларки, бундан лашкарлар ўта мутассир бўлади, руҳи кўтарилади ва ўша хуфтондаёқ тунги ҳужумга ўтиб душман устидан тўла ғалаба қозонади. Туркистоннинг мустақиллиги, ҳалқимизнинг ерки, дини - машаби, ор - номуси, ифтихори сақланиб қолади, Убайдулло Султонни бу ғалаба уни маънавий илҳомхҳиси Мир Арабга бағишлайди, кейинчалик шу ғалаба шарафига янги мадараса қуришга фармон беради. Бу мадраса Бухорони Бухоро қилиб, унга кўрк бағишлаб, маърифат, руҳоният ўчоқларидан бири бўлиб келаётган Мир Араб мадрасасидир.

Мадраса қурилиши 1530 йили бошлаб юборилади. Қурилишда халқимизнинг турли қатламлари, ҳунармандлардан тортиб толиби, илмларгача, ўша жангда қатнашган ғолиблардан тортиб руҳонийларгача қатнашади, чунки мағлуб бўлиб имон - еътиқодидан айрилиб қолиш хавфидан қутулишисевинчи .0шун0дай қимматли, шундай сафарбарликни келтириб чиқарган еди.

Ўз йириклиги ва архитектура сифатлари билан катта қимматга ега бўлган бинолар
XVI аср Бухоронинг атрофлари ҳам қурилган. Султон қишлоғидаги бир - бири билан икки қавватли арк орқали бирлаштирилган. Баҳоуддин қишлоғидаги машҳур хўжа Баҳоуддин Нақшбандининг мозори олдида қурилган катта гумбазли хонақо, ҳокими Мулла Мир қишлағидаги масжидлар шулар жумласидандир.

Самарқанд архитектура соҳасидаги ижод ҳатто темурийлар билан Шайбонийлар ўртасида ҳокимият учун кураш авж олган пайтда ҳам тўхташади. Шайбонийхон даврида мадраса ва Зарафшонда қолдиқлари ғишт арки кўринишида бизнинг кунларимизгача етиб келган сув тақсимловчи кўприк қурилди. ХВИ асрнинг диққатга сазовор қурилишлари, шунингдек, Карманада ва

Тошкентда сақланиб қолган.

Граждан архитектураси ёдгорликларидан кўприк ва сардобалардан ташқари Бухоронинг бозор кўчалари чорраҳаларида қурилган нақшли бешта бино, айниқса, катта диққатга сазовордир. Бу бинолар: Тоқи Сарофон, Тоқи Телпакфурушон, Тоқи Зарафшон ва бизгача етиб келмаган, Тоқи Тиргдан ҳамда Тоқи Уруфурушондир. Бу ҳашаматли бинолар типи Абдуллахон номли тепаси ёпиқ катта бозор билан бирга пойтахтнинг марказий қисмини ҳамиша гавжум бозорнинг ташқи архитектура кўринишини ташкил қилар еди. Граждан архитектураси асарларидан жуда яхши ва ҳозиргача ишлаб турган. Сарафон ҳаммомини кўрсатиш мумкин. Бухоронинг архитектура биноларини ички ва ташқи томонининг безагида турли туман усуллар қўлланилар, аммо тайёр суратга қараб махсус қурилган турли рангдаги кошинлардан иборат бўлган сирли уймакор мозоика ХВИ асрда жуда қимматга тушувчи ва кўп меҳнат талаб қилувчи усул сифатида анча кам қўлланиларди. Нақшнинг релвори, қисмларига тилло суви берилар, фон кўк ёки яшил рангларга боялар, майдай гуллар ва нақшлар ҳам шунга қараб бояларди. Буларнинг барчаси гоё майдай гулли армоментга ега бўлган яшил ёки кўк майдонга тилла нақшлар ёйилиб ташлангандай тасаввур ҳосил қиларди. Тошга нақш ишлаш Бухоро музейида сақланувчи кулранг мармардан ишланган ажойиб қабр тошларидан маълум. Бу тошлар бошдан оёқ жуда яхши ишланган ва синчиклаб ойилган гуллар армамент билан ҳамда каллиграфик қоидаларга қатъий буйсуниб ойилган ёзувлар билан қопланган.

Умаман, ХВИ асрда меъморчилик соҳасида ҳам улкан ишлар қилинди. Турли мақсадлар учун кўпдан - кўп гражданлик, маданий ва инженерлик бинолари қурилди. Бу бинолар Ўрта Осиёда меъморчликнинг шу асарда инженерлик ва техник бадиий жиҳатдан юксак маҳорат даражасига еришганидан меъморчиликни ривжлантиришда янги йўл кашф етилганидан далолат беради. Афсуски, карвонсаройлар, расталар, масжид - мадраса, кўприклар бино қилган халқ усталарининг номлари бизнинг замонамизга етиб келмаган, айримларини ҳисобга олмаганда, масалан, 1541 - 1545 йилларда Кафолат шогирд мақбарасини қурган меъмор Ғулом Ҳусайннинг номи сақланиб қолган.

Ўрта Осиёда шу даврда сражданлик аҳамиятига молик, ҳар турли савдо расталари, ариқ ва каналлар, кўприк солиш ишлари кенг қулоч ёйди. Шайбонийхон даврида янги карвон саройлари солинди. Масалан, Ғиждувон Бухородаги Тилла Калон ҳаммомлар солинди. Женкинсоннинг гарларига қараганда, Бухорода ҳаммомлар шундай усталик билан солинганки бунақа ҳаммом дунёда йўқ.

XVI аср нафақат Бухоро, Самарқанд шаҳарларига катта еътибор қилинди, балким бошқа шаҳарларда ҳам катта - катта бинолар қурилди. Яссада масжид, Қарши шаҳри дарё ёнида сарой, совринда мадраса қурилди.

XVI асрнинг енг йирик меъморчилик иншоатларидан бири Термиз ноҳияси "Намуна" жамоа хўжалиги территориясида "Кокилдара" (Кокилдор ота) бўлиб, мавзолий хонақо ҳисобланади. Ўша вақтда расм билан нафис панжара ва айвон худди шу Кокилдора мавзолейида ҳам бор.

2.2. Абдуллахон ИИ даврида ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёт

Шайбонийхон вафотидан сўнг унинг авлод-аждодлари ўртасида тож-у тахт, ҳокимият, мол-дунё ва давлат талашиб ўзаро қонли урушлар айж олди. 1510-1530-йилларда Шайбонийхоннинг амакиси Кўчкинчихон ҳокимлик қилади. Унга ўғли Абдусаид (1529-1533) ва жияни Убайдуллахон (1533-1539) меросхўр бўлди. Абдуллахон И нинг қисқа ҳукмронлигидан (1539-1540) сўнг Мовароуннаҳрда қўшҳокимиятчилик вужудга келди. Бунга сабаб, Бухорода Убайдуллахон ўғли Абдулазизхон (1540-1550), Самарқандда еса Кўчкинчихон ўғли Абдуллатифхон (1540-1551) тахт бошқарганлар. Ҳокимият талашиб кураш мис-ли кўрилмаган чўққига кўтарилди. Шайбонийхон авлодларининг ҳар бирида 10-12 тадан ўғил фарзанд бўлиб, уларнинг ҳар бири тахт учун ворислик қилишга даъвогар еди. Шу боис

Мовароун-наҳр ҳудуди бир неча бўлакларга бўлиниб кетди. Кармана ва Миёнқалъада Искандар Баҳодир, Балхда Пирмуҳаммад, Қаршида Султон Қилич Қора, Ҳисорда Шайбонийхоннинг набираси султон Бурҳон ҳокимлик қилади. 1556-5

йилда Абдуллатифхон вафот етгач Самарқанд тахтини Бароқхон қўлга киритиб,

Наврўз Аҳмадхон номи билан беш йил ҳукмронлик қилади.

1550-йиИда Султон Абдулазизхон вафот етгач, ўнлаб султонлар, беклар ва амирлар Бухоро тахти учун курашни авжига миндирдилар. Дастлаб Бухоро Шайбонийхоннинг набираси Султон Муҳаммадёрга тегди, лекин у бир йил ўтмасдан Пирмуҳаммад томонидан қувилди. Пирмуҳаммадга қарши Бароқхон ва Абдуллатифхонга султон Саид, султон Муҳаммадёр ва Бурҳон султон қўшилади. Улар биргаликда Миёнқалъа, Кармана ва Қаршига юриш бошлайдилар.[13]

Ваҳимага тушган бу шаҳарлараинг ҳокимлари қочиб кетадилар. Фақат Миёнқалъа ҳокими Искандарнинг 18 ёшли ўғли Абдуллагина қалъада мустаҳкамланиб султонлараинг бир-лашган кучларига қарши ёлғиз ўзи курашга отланади. 12 кун давом етган жангдан сўнг сулҳ битими имзоланади. Битимга кўра Абдулла Балхга жўнаб кетишга мажбур бўлади. 1556-йилда Бароқ-хон вафот етгач унинг фарзандлари ўртасида бошланган тахт во-рислиги учун курашга аралашиб ундан усталик билан фойдаланган Абдулла навбатдаги ғалабага еришади. У қувғинлик йилларини бекорга ўтказмади. Енг обрў-еътиборли ўнта ўзбек қабиласи -қушчи, ўтарчи, кенагас, юз, жалойир, мажор, қипчоқ, минғ, баҳрин қабилалари, шунингдек жўйбор шайхлари ҳамда мусул-мон руҳонийларининг бошқа еътиборли ва қудратҲ вакилларининг ҳимояси ва қўллаб-қувватлашига сазовор болади. Абдулла Илонўтди яқинидаги жангда Бароқхоннинг ўғил Бобосултон ва унинг иттифоқчиси Тошкент ҳокими Дарвешхоннинг бирлашган кучларини тор-мор келтиради. Абдулла учун Бухорога йўл очиқ еди. У Қарши, Чоижўйни егаллаб, султон Бурҳонни мағлубиятга учратиб Бухорога тантанавор кириб боради. Бухорони забт етади. Бухоро Абдуллахон замонида сиёсий ҳокимият марказига айла-нади. Маркази Бухоро бўлган давлат Бухоро хонлиги деб атала бошланади.

Абдуллахон Шайбонийлар урф-одатларига катта ҳурмат билан қарайди ва ёши улуғ бўлган ўз амакисини, сўнг отасини хон деб еълон қилади. Амалда Абдулланинг ўзи уларнинг номидан ҳокимиятни идора етарди. Отаси Искандархон 1561-йили хон деб еълон қилинади. У 1582-йиИ вафотига қадар

---

[13] **Ahmedov B. “O’zbek ulusi”. T., 1992 yil. b - 54.**

хонлик тахтида ўтиради. Отаси вафотидан сўнг 1583-йил Абдуллахон ИИ ўзини расман хон деб еълон қилади. Абдуллахон (15571598) ҳукмрон бўлган даврда Мовароуннаҳрда кучли марказлашган давлатга асос солди. Унинг бутун ҳукмронлик йиллари уруш ва жанг-у жадаллар билан ўтди. 1557-йилдаШаҳрисабзни, 1569-йилда Самарқандни егаллади. 1558-1572-йилларда ўртада танаффуслар билан Бадахшон учун жанг қилади, Балх ва Ҳисорни қўлга киритди. 1582- йилда Тошкент, Сайрам, Туркистон, Фарғона, 1583-йилда Хуросон, 1595-йилда еса Хоразм таслим етилади.

Абдуллахон ИИ Амир Темурдан сўнг Мовароуннаҳрда нисбатан қатъий сиёсат юргиза олган ягона ва сўнгги давлат арбоби еди. У Бухоро ҳокимиятини тиклаш мақсадида Қозоғистоннинг ҳозирги Қарағанда вилояти ғарбидаги, Сариқсув дарёсининг Шимолида жойлашган Улуғтоққа йетибборгач, тоғ тепасидаги бир минорада битилган қуйидаги сўзларга кўзи тушади: «Тарих йетти юз тўқсон учинда қўй йили, ёзнинг ора ойи, Турон-нинг султони Темурбек икки юз минг черик била Тўхтамишхон юртига интиқом учун юрди. Бу йерга йетиб, белги бўлсун деб бу минорани қурдирди. Тангри нусрат бергай иншооллоҳ. Тангри ел кишига раҳмат қилғай. Бизни дуо билан ёд қилғай».

Мазкур битиклар 1391-йили Амир Темур Тўхтамишхонга қар-ши лашкар тортган кези шу тоғ устига чиқиб, сўнг бу йерда бир минора қурдириб харсанг тошга ўйдириб ёздирган хотира сўзлари еди. Абдуллахон ИИ буюк соҳибқирон ҳақига дуолар ўқиттириб, ўзи ҳам қарши томонда бир минора қуришга буйрук берди ва унга «Кимки бу манзилга қадам қўйса, хайрли дуо ила бизни ёд айласин» сўзларини ўйдиртиради.ъ Амир Темур Туркистон шаҳрида Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси ва масжидини қурдиргани маълум. Тугалланмай қолган бу ишни охирига йетказиш Абдуллахон ИИ га насиб етади.

Абдуллахон ИИ ХВИ асрнинг 80-йилларида Хуросонда, унинг марказлари Ҳирот, Машҳадда, 90-йилларда Сейистон, Гармсир ва то Хилманд дарёсигача бўлган ҳудудларда ўз салтанатини ўрнатди, Қандаҳорни ҳам егаллайди. Унинг даврида ҳозирги Қарағандадан (Улуғтоғдан) Хилманд дарёсигача, Сибир хонлигидан Машҳадгача бўлган ҳудудлар яна бир бор Олий ҳокимияти Бухоро

қўл остида бирлашди. Бундай катта салтанатга Амир Темурдан сўнг Абдуллахон ИИ асос солади. Россияликлар унинг давлатига нисбатан «Буюк Бухория» деган иборани қўллашган едилар.

Ана шу даврдаги Абдуллахон ИИ нинг марказлашган давлат тузиш борасидаги фаолияти Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдулланома» асарида ўзининг мукаммал ифодасини топган.

Абдуллахон замонида Бухоро хонлигида деҳқончилик, ҳу-нармандчилик, савдо-сотиқ ривожланади, маданий ҳаёт анча юксалади. Жуда кўп суғориш иншоотлари: Абдуллахон банди, Туятортар канали, Окчопсой тўғони ва сув омбори, Ваҳшдан чиқарилган кўплаб ариқларнинг қурилиши деҳқончиликни ривож- лантиради. Бу вақтларда Бухоро хонлигида буғдойнинг 10 хил тури, сули, қўноқ, жўхори, мош, нўҳат, маккажўхори, ловия, шо-ли пахта, кунжут, беда, арпа, сабзавот ва полиз екинлари екилган, боғдорчилик, чорвачилик ва ипакчилик ривожланган. Самар-қанд, Бухоро, Марғилон, Хўжанд, Андижон, Тошкент, Жиззах, Ўратепа, Шаҳрисабз ва бошқа йирик шаҳарларда ҳунарманд-чилик тараққий қилган.

Самарқанд қози калонининг ҳужжатларидан маълум бўлишича, ХВИ асрда Самарқандда ҳунарнинг 61 тури мавжуд бўлган. Мовароуннаҳрлик ҳунармандлар зўр санъат билан турли-туман металл буюмлар, ип ва ипак матолар, аъло навли қоғозлар ишлаб чиқарганлар. Бухоро шаҳри бу вақтда анча кенгайтирилган, девор ва ҳарбий истеҳкомлар қайтадан қурилган. Шаҳарда мадрасалар, хонақоҳ ва карвонсаройлар, янги расталар барпо қилинган. Шаҳар ўртасидаги тим, кўчалар чорраҳаси устига гумбаз-тоқлар, ҳаммомлар, карвон йўлларида сардобалар, карвонсаройлар, кўприклар қурилган.

Абдуллахон даврида Бухоро хонлигининг Ҳиндистон, Хитой, Туркия, Россия билан савдо ва дипломатик муносабатлари ривожланган. 1572- 1578-йиллари Ҳиндистонда Бухоро хонининг елчилари, Бухорода еса Ҳиндистон подшоҳи Акбарнинг елчилари бўлган.

Абдуллахон ИИ елчилари 1583-йили Москвадан ўқ-дори, ов қушлари, мато олиб келганлар. Бундай елчилик 1589, 1595-йилларда ҳам такрорланган.

Абдуллахон ИИ нинг мамлакат ички сиёсатидаги, давлат бошқарув тизимини мустаҳкамлаш, айниқса, пул ислоҳоти ўтказиш йўлидаги фаолияти натижалари кейинги даврларда ҳам сақланиб қолган. Унинг даврида Бухоро яқинида Сумитан (Жўйбор) мавзесида Жўйбор хожаларидан Абу Бакр Саъд мозори атрофига мадраса, масжид, хонақоҳ ва чорбоғ, Бухорода мадраса, ҳаммом, Говкашон, Фатҳулла қушбеги, Миракан, Хожа Муҳаммад Порсо, Янги Чорсу (1569-1570), тим (Абдуллахон тими), Кармана яқинида Зарафшон дарёси устига кўприк (1582) қурилган. Бу каби иншоотлар Тошкент, Самарқанд, Балх ва бошқа шаҳарларда ҳам қурилган. Туркистон шаҳридаги Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси, масжиди таъмирланган.[14]

Абдуллахон ИИ нинг нуфузли амири Қулбобо Кўкалдош шарафига Тошкентда Кўкалдош мадрасаси қурилган. Унинг даврида шаҳарсозлик, илм-фан тараққий етади. Бухоро маданият, илм-фан марказига айланади. Бухорода машҳур Абдуллахон кутубхонаси ташкил бўлади. Унда машҳур ҳаттотлар Мир АҲ Ҳиравий, Аҳмад
Ҳусайнийлар ва бошқалар китоб кўчириш билан машғул бўИишган. Сайид Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб» асари Абдуллахон ИИ га бағишланган.

Бу даврда шоир, адиб ва илоҳиётчи олимлардан Мушфиқий, Низом Муаммоий, Муҳаммад Дарвиш охунд, Қози Поёнда Зоминий, Мулла Амир, Муҳаммад Алти Зоҳид, табиблардан мавлоно Абдулҳаким ва бошқалар яшаб ижод етган. Абдуллахон ИИ нинг ўзи ҳам истеъдодли шоир бўлиб «Хон» тахаллуси билан ўзбек ва форс тилларида шеър ёзган.

Ҳарбий санъат тараққий етган. Қўшин таркибини найза, қи-лич, манжаниқ, шотулар билан қуролланган отлиқ ва пиёда қисмлар ташкил қилганлар. ХВИ аср иккинчи ярмидан қўшин Туркиядан келтирилган питта милтиқ ва замбараклар билан қуроллана бошлаган.

Абдуллахон ИИ марказлашган давлатни тузишда исён-кор зодагонларни қаттиққўллик ва шафқацизлик билан жазолади, султонлар, беклар, амирлар ва

[14] **Hasanxoja Nisoriy “Muzakkiri ahbob”. T., 1997 yil. b - 73.**

ўзининг бир қатор қариндош-уруғларининг бошларини танларидан жудо қилдирди. Аммо у ҳар қанча қаттиққўл бўлмасин сиёсий тарқоқлик тартиботларига қарши курашда ожизлик қилади ва бу тартиботларнинг навбатдаги қурбони бўлади. Ривоятларга қараганда Абдуллахон ИИ ўғли Абдулмўмин томонидан 1598-йили заҳарлаб ўлдирилган. Бу ишда ҳарбий зодагонлар бошлиқларидан бин Муҳаммад Боқибий таш-килотчилик қилган. Ҳокимиятни зўрлик йўли билан отаси қўлидан олган оқпадар Абдулмўмин ярим йил ўтмасданоқ ўзи ҳам бошқа бир душман зодагонлар гуруҳи қолида (1599) ҳалок бўлди. Тахтни сўнгги Шайбоний ҳукмдор Пирмуҳаммадхон егаллайди. Аммо 1601 -йили Самарқанд ҳокими Боқи Муҳаммад билан курашда у йенгилади ва тахтдан ағдарилади. Шу билан Шайбонийлар ҳукмронлиги тугайди. Ана шу Боқи Муҳаммад бошқа бир сулола - Аштархонийларга мансуб еди. 1601-йилдан ватанимиз сиёсий ҳаётида янги сулола -Аштархонийлар ҳукмронлик қила бошлайди. Шу тариқа қарийб юз йил давом етган Шайбонийлар сулоласи ўзаро қирғинбарот урушлар ва ўзаро низолар оқибатида қирилиб тамом бўлади ва тахт ворислигига даъвогар қоҳнайди.

ХВ-аср охири ХВИ-аср бошида Темурий мирзоларнинг ўртасида бошланиб кетган ўзаро жанжаллар тахт учун курашлар оқибатида Темурийлар давлати парчаланиб кетди. Натижада шайбонийхон Моворауннаҳр халқлари ҳаётида муҳм ўзгаришлар ясаган Шайбонийлар давларини ташкил қилди. Ўзбекистон тарихи дарсларида бу даврдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳволни ўрганиш ва уни ўқувчилар онгига сингдириш мақсадида олиб борилган тадқиқотлар ишида қуйидаги хулосаларга келинди.

Биринчидан, Шайбонийхон 1499-1509-йилларда олиб борган юришларидан кейин бутун Моворауннаҳр ва Хуросонни қўлга киритди. Шу тариқа катта ҳудудни егаллаган Шайбонийхон давлати ташкил топганлиги ёритиб берилди.

Иккинчидан, Шайбонийлар даврида етник ўзгаришлар рўй бериб дашти қипчоқдан кўчиб келган қабилалар ўзлари билан “ўзбек” деган етник номларни олиб келдилар ва бутун Моворауннаҳр шу ном билан юритила бошланганлиги

аниқланди.

Учинчидан, Шайбонийлар давлатида катта қурилиш ишлари олиб борилди. Шайбонийхон мадрасаси, Абдураҳм Садр мадрасаси, Бароқхон мадрасаси, Масжиди калон, Мир араб мадрасаси, Абдуллахон, Кўкалдош каби мадрасалар буни яққол мисоли сифатида кўрсатиб берилди.

Тўртинчидан, Шайбинийлар даврида илм - фан маданият ривожланиб темурийлар қодирган мерос давом еттирилди. Ҳукмдорлардан Шайбонийхон, Убайдуллахон каби шоирларни халқимизнинг маънавий меросига қўшган ҳиссаси ниҳоятда катта еканлиги далиллар асосида асосланди.

АДАБИЙОТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. 0„збекистон мустақилликка еришиш остонасида. Т.: “0„збекистон”, 2011й.
2. Каримов. И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998 йил
3. Каримов.И.А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. Тошкент, 1994 йил
4. Каримов.И.А. Истиқлол ва маънавият. Тошкент, 1994 йил
5. Каримов.И.А. Жаҳон молиявий, иқтисодий инқирози Ўзбекистон шароитида уни бартараф етиш чоралари ва тадбирлари Тошкент 2009 йил
6. Каримов.И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳатларни чуқурлаштириш ва фуқоролик жамиятини ривожлантириш консипсияси. Тошкент 2010 йил
7. Каримов.И.А. Юксак манавият - йенгилмас куч. Тошкент 2008 йил

8. Аҳмедов.Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. Тошкент, 2001 йил
9. Аҳмедов.Б. Тарихдан сабоқлар. Тошкент, 1994 йил
10. Ахмедов.Б. Ўзбек улуси. Тошкент, 1992 йил
11. Бобур.З.М. Бобурнома. Тошкент, 1989 йил
12. Фан ва турмуш журнали. 2000 - 2006 йиллар.
13. Иброҳимов А. ва бошқалар. Ватан туйғуси. Тошкент, 1996 йил
14. Иброҳимов. А. Бизким ўзбеклар. Тошкент, 1999 йил
15. Маърифат газетаси. 2000 - 2006 йиллар
16. Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Тошкент, 1988 йил www.гоогле.ру
17. www.зиёнет.уз
18. www.зиёуз.сом